

«Пасквільний Комітет» *)

Із спеціального відношення Київського військового генерал-губернатора до Харківського (15 лютого, 1860 р., ч. 589) видно, що частина паперів у помешканні вже арештованого Віктора Потругалова лишилася спочатку непоміченою й незабраною. Забрана пізніше ця частина паперів поставила на ноги всю тодішню поліцію й жандармерію від Києва до Ленінграду. Можливо, що й наведений мною вище список, складений Київською Слідчою Комісією, базується на цих пізніше знайдених паперах.

Але це відношення виявляє цікаву характеристику поглядів тодішньої бюрократії на єврейське питання, а саме: на ролі передової, освіченої частини євреїв в руйнуванні підвалин царату. Можна з певністю сказати, що це є сама рання, — коли не перша, — формуловка поглядів офіційної правлячої російської бюрократії на передодні «Доби великих реформ».

Відомо, що «временщик» В. К. Плеве закликав у свій час впливових представників єврейської буржуазії й інтелігенції, з метою вплинути через них стримуючи на єврейську молодь, аби вона вийшла із лав революційних партій, — обіцяючи конкретно ослабити за це хвилю єврейських погромів, якими він керував, як самодержець поліції й жандармерії.

А там, в червоному стані борців, були такі прізвища, як Гершуні, Гоц і інші!..

Відповідь Плеве незабаром дав друг Гершуні — Сазонов, на бомбі якого піднісся Плеве до трону страшного судії — історії...

Мимо вказівок на важливість цих нових знайдених паперів в розумінні критичного відношення до правительства славного Олександра II, київський військовий генерал-губернатор вказує також на наступне: «видно также, что студенты еврейского происхождения, воспользовавшиеся благодеянием правительства, открывшего им образование в Университете, — стремятся к преобразованию еврейского народа, — не в духе правительства, — сближаются с людьми, напитанными демократическими идеями, входят в общество заговорщиков и служат ему деятельными пособниками в злонамеренных его целях, каковое обстоятельство не следовало бы упускать из виду, как указание направления евреев, проходящих чрез высшие учебные заведения. Посему кн. Васильчиков просит обратить внимание на этот предмет Харьковской Следственной Комиссии и о результатах ее изыскания уведомить его с препровождением подробных заметок и выписок, для его соображений, так как в управляемых им губерниях (Киевской, Волынской и Подольской) густо живут евреи, народ живой,

*) Див. ч. 4—5 «Ч. Ш.».

деятельный, пронырливый и редко разбирающий средства для достижения своих или чужих желаний и целей...».

Поруч з цим в «ділі» є цікавий папер, що кидає своїм змістом єдиний світлий промінь на загальне сіре тло всього цього діла, а саме: харківський почтмейстер папером від 18 лютого 1860 р. № 1250 має сміливість таємно сповістити харківського військового генерал-губернатора:

«Вследствие предложения вашего превосходительства от 28-го января за № 28, я входил с представлением в Почтовый Департамент о разрешении доставлять получаемую с почтою корреспонденцию на имя студента Петра Завадского к находящемуся в Харьк, губ. корпуса жандармов г.-м. Богдановичу. На донесение это г. почт-директор по приказанию г. главноначальствующего, от 12 февр. за № 23-м, сообщил мне, что пересылаемая корреспонденция по почте, согласно коренному почтовому правилу должна оставаться для всех без изъятия неприкосновенною. О чем, донося в. п., я имею честь доложить, что исполнить предложение ваше относительно передачи г.-м. Богдановичу писем и посылок, адресованных П. Завадскому, я не имею никакого права».

Підпис нерозбірливо, але видно попереду прізвища: фон... очевидно, «чесний німець».

Таким чином частина матеріялів вислизнула з-під ока слідчої комісії і—в даному разі—нашого¹⁾.

А поруч є звичайна постова четвиртушка, без числа і підпису, але з датою: «копія лютого 1860 р.»,—такого змісту (очевидно, лист): «Чиновника херсонського Губернатора ви взяли, а його все бумажки спрятаны у сослуживцев его Гумберта и Куличичко, их строго допросите, они откроют вам многое; если сумеете только поприжать их, то и получите удовлетворительный результат».

Адресата цього паперу не значиться, місця його теж, але є додаткове відношення з проханням—виконати вказане в листі й повернути цього листа назад. Очевидно, автору не хотілося лишати, навіть і анонімно, слідів своєї роботи. Це фігове листя адміністративної соромливості дуже характерне...

А ось побутова рисочка часу, перші кроки обивательської провокації й доносу.

Старший поліцеймейстер доносить харківському генерал-губернаторові рапортом 19 лютого 1860 р., що сьогодні з почтою він одержав листа із Валок од невідомого «с извещением, что в Валках живет девица Надежда Ромась, участвовавшая в заговоре против царской фамилии, с лицами--уже арестованными и другими, ею скрывааемыми... Того же дня в Валки отправляется старший чиновник особых поручений Попов и при нем это анонимное письмо. После допросов и обыска,—он установил точно, что письмо на почту было подано несовершеннолетним сыном корчемного заседателя Валк. Земск. Суда Ромась, а отправлено оно было дочерью его, т.-е. самою Надеждою Ромась... Ею же оно было получено для отсылки от помещика Валков. у. Дмитрия Королевцева. Из собственноручного письменного показания в деле видно, что письмо ей прислал означенный помещик с мальчиком из Паньковки, что она, бывши там сама перед тем, не захотела взять этого письма.

¹⁾ Цікаво відзначити, що Київська постова контора посилку на 10 крб., адресовану Бекманові, вручила властям предержащим.

Помещик прислав письмо, заклеенное только облаткой, и просил, не читая, сдать его на почту, запечатав сургучем. Она и запечатала его, приложив печать отца.... Пред'явленное ей письмо она признала за то именно, которое ей прислал помещик и которое она отправляла в Харьков. Кем оно писано она не знает, но только не ею и не помещиком Королевцовым.... Об арестовании студентов она слыхала, но переписки ни с кем, кроме подруг, не вела. Студентов знала: Епифанова, Краснощекова, Букшу, Киевского, Строгонова... Подписала дочь титулярного советника Над. Кондрат. Ромась»...

Справа кінчилася новою посилкою у Валки того-ж Попова і з ним пакета для вручення особисто самому Ромасю. Значить, під час трусу нічого не було знайдено. Але прізвище Ромася,—пропагандиста-революціонера й народника і саме із цієї місцевости,—зустрічається тепер у спогадах М. Горького про Короленка і його час в останньому творі Горького: «Мои университеты». У тут в цьому є велика принада—зблизити ці прізвища... але в даному «ділі» все кінчилося цими фактами.

Цікаво встановити тільки, оскільки широко було поінформовано в тодішньому провінціальному суспільстві про це таємне товариство і як рано знали про арешт студентів, не дивлячись на всю таємничість. Одначе, роля цього діди́ча Королевцова із Паньковки дивна: чи то був невдалий претендент на руку Надії Ромась, чи він мав рахунки з її батьком-засідателем і зробив йому «подвох»?... А чи це був «патріотичний» жест благонадійности?..

Величезний сводний рапорт секретної Слідчої Комісії від 19 лютого 1860 р. дає додаткові дані про Пасквільний Комітет і його учасників:

«Ввиду разноречия, встреченного в ответе кандидата Константина Хлопова и частного слушателя Николая Абазы, дана была им очная ставка, на которой происходило следующее: Абаза уличал Хлопова в том, что он, Хлопов, в 1856 г. находился, по слухам, в числе других, составивших литературное общество в Словесном факультете и присоединившихся в конце того года к литературному обществу, образовавшемуся в Естественном отделении, в котором Абаза состоял членом в числе других: Алексея и Евгения Марковых, Николая и Виктора Раевских, Григория Чирикова и Николая Соргецианца и что с ним, Хлоповым, присоединились к обществу почти одновременно: Петр Завадский, Муравский, Ефименко, Бекман, Иван Марков и др. и что тогда они образовали литературное общество в большом объеме с целью: посвящать себя литературным занятиям, составить для студентов особенную библиотеку, а также сообщать выписывать некоторые журналы и газеты!»

На ці закиди Хлопов дає таку відповідь: «Слухи о существовании будто бы другого литературного общества в Словесном факультете были неосновательны, так как их, всего присоединившихся, было трое словесного факультета, а именно: Хлопов, Бекман, Савельев (учитель словесности в Новочеркасской гимназии) и что к тому обществу, в котором Абаза состоял членом с поименованными им лицами, действительно, почти одновременно присоединились: Муравский, Ефименко и др. и что Ив. Марков, как ему кажется, присоединился уже после того, и что в начале 1857 г. литературное общество состояло из всех поименованных членов, а потому он относил начало его образования к тому времени».

«Из этого открывается, что Абаза со своими товарищами и Хлопов со своими,—состояли в течение почти всего 1856 года совершенно в различных обществах и из дела видно, что существование того общества, в котором Абаза состоял членом, было небезизвестно Университетскому начальству.—Николай же Раевский, принадлежавший к членам тайно-политического общества, согласно правилам его устава (как это выяснил Петр Завадский), стремился составить около себя кружок из людей способных, чтобы впоследствии увлечь их в соучастники преступных целей того общества, к которому сам принадлежал. Это подтверждается еще и тем, что он же был избран секретарем литературного общества и на него была возложена выписка журналов и газет. Самое время, как объяснил Петр Завадский, в которое тайно-политическое общество положило прикрыться названием литературного, совершенно совпадает с показанием Абазы. Комиссия, обсудив это обстоятельство, из которого обнаруживается добросовестность и искренность Абазы и пр., постановила освободить его из под ареста».

Ймовірно, що це й є той самий Н. С. Абаза, який під час всього царювання Олександра II займав високі посади; 1877 р. на війні він був Головним Уповноваженим Червоного Хреста, 1880 р.—сенатором і начальником Управління в справах Друку, умер—членом Державної Ради. Нашадок цієї бюрократичної фамілії в непривабливому освітленні фігурує в мемуарах графа С. Ю. Вітте, в зв'язку з японською війною.

«Бывший студент Левченко, вследствие убеждений Комиссии, сделал более подробное и весьма важное сознание, обстоятельства которого известны вашему превосходительству из копии оного, представленной при рапорте от 16 февраля за № 20».

«В бумагах, найденных по обыску в квартире студента Александра Лебедева, оказалась, между прочим, одна, где находилось указание на существование какого-то общества, носящего название «св. Андрея Первозванного», и объяснилось, что образование его обязано деятельному члену В. В. Дублянскому. Лебедев при спросе отказался от принадлежности ему этой бумаги и указывал на дворянина Виктора Метлеркампа, где он имел квартиру, как на лицо, которое может это объяснить. Метлеркамп, вызванный в комиссию, признал ту бумагу своею и содержание ее назвал своим сочинением. По обследовании этого обстоятельства обнаружилось, что это ни что иное, как желание молодых людей, только что кончивших курс в гимназии и вступивших в Университет, к самообразованию, что общества никакого не существовало, а что четверо их, студенты В. Дублянский и Алексей Попов и private слушатели Алекс. Муромцев, и В. Метлеркамп собрались 30 ноября 1858 г. и, в память заявленного ими желания обоюдно образоваться, назвали себя обществом бывшего в тот день св. Андрея Первозванного».

Це пояснення, ймовірно, було правдоподібним, і їм дали спокій. Але сама їх мета і назва гуртка дуже характерні, і, розуміється, коли-б не було викрито існування «Пасквільного Комітету», це товариство так само не лишилося-б замкненим в собі, а зв'язалося би з ним, як це видно із цілком аналогічних показів Хлопова й Абазова. Це сталося-б і в силу розвитку самого гуртка, і в силу природнього взаємного тяжіння між однородними по завданням і меті організаціями.

«По письму, взятому при обыске у Ал. Лебедева от студента Шимкова от 1 февр. 1860 г., в котором Шимков извещает его об арестовании Петра Завадского и о найденных будто бы у него устава и истории тайно-политического общества,—Шимкову сделан был допрос, на котором он показал, между прочим, следующее: «об аресте Завадского я узнал в Университете, в сборной зале; студентов там было много и я не помню кто первый сообщил мне эту новость. Там же услышал я о найденных у него бумагах. Сначала говорили, что у него найден устав тайного общества 1826 года (т.-е. времени заговора декабристов! В. Кр.), потом, что нашли устав и историю тайного общества 1856-го года. О тайном обществе я узнал впервые из слухов, ходивших по городу после ареста Завадского. Толки о цели общества были самые разнообразные. (Самый ужасный вариант этих толков я повторяю в письме к Г. Лебедеву ¹). Кто предупреждал Завадского об обыске—не знаю. Мне говорил, кажется, вольнослушающий Спасский, но не утверждаю, что он именно. Под словами: «и долго еще продолжится подобное состояние—пока нравственная сторона общества будет достаточно развита для протеста (сильного), может быть кровавого, но все-таки,—прекрасного!»... Это я высказываю предположение, сравнивая жизнь других народов с жизнью народа русского. Я не имею повода думать, чтоб мы составляли исключение. Общество развитое протестует против незаконных поступков. Стоит только вспомнить жаркую полемику по поводу рабства, которая может быть скоро перейдет в открытую войну между северными и южными Соединенными Штатами С.-Америки. Я спешил сообщить Лебедеву о случившемся потому: а) что думал, что этот редкий случай будет его интересовать и б) потому, что он, ведя переписку со своими киевскими знакомыми, мог сообщить им факт, которого я не считал нужным скрывать». Комиссия, вникая в свойство поступка Шимкова, свидетельствующего о сообществе с лицами, обвиняемыми в важном преступлении, и принимая в соображение характер, как его ответа, так и его самого, находит, что он должен подлежать дальнейшему допросу, а потому и быть препровожденным туда, где настоящее дело будет оканчиваться; тем более Комиссия признает это справедливым, что составление его с таким ожесточенным и так легко проявляемым направлением может иметь в массе юношества весьма пагубные последствия для многих».

Характер свідчень студента Шімкова викривав його високі моральні властивості, порядність і прямоту душі, а також високий рівень розумового розвитку молоді його часу і тих членів таємної організації і гуртків, звідки вербувалися члени «Пасквільного Комітету».

Його аналіз суспільної еволюції і розв'язка її плутаних вузлів кривавою рукою революції, з посиланням на зав'язку драми в Північній Америці, де й, справді, по його передбаченню, почалася кривава полеміка замість словесної,—виявляє значний рівень розвитку. Не від «великого розуму» були відомі слова Олександра II до дворян кріпосників, де він умовляв їх згодиться на увільнення селян з землею й грабіжницьким викупом: «краще звільнить народ з гори й дати йому щось, ніж він сам визволить себе з низу й візьме все». Після давно вже зроблених

¹) «Этим он указывал на характер обращения вашего превосходительства с Завадским, что известно ему было только по слухам»,—примітка члена слідчої комісії П. Палена.

висновків в революційних гуртках на Україні в 50-х р.р. минулого століття,—відомих і докладених Олександрові II,—його політика була вже самою звичайною політикою інстинкту самозбереження й провадилась по лінії найменшого опору.

В числе бумаг, взятых при обыске у студента университета св. Владимира, Леонида Росинского, между прочим, найдена бумага, писанная его рукою, следующего содержания: «последние слова, сказанные Платоном Васильевичем, навели на нас тяжкую, глубокую грусть. День, в который наш университет, в лице нашем, прощается с П. В., — не может быть радостным для нас днем. Но позвольте мне указать на одну отрадную сторону этого дня. Конечно, то, на что я обращаю Ваше внимание, есть только случайность, но я нахожу ее многозначительной. Сегодня 14-е декабря. В этот день прогресс на Руси в первый раз гласно заявил свое совершеннолетие.

Предлагаю выпить в память первых апостолов родного прогресса и за здоровье всех, следующих по их стопам!».

При первоначальном допросе Росинский показал: «я не сочинял этой найденной в моих бумагах записки. Но она переписана, кажется, моею рукою и, как теперь припоминаю, так слух носился, что это был спич, сказанный одним из студентов Московского университета на прощальном обеде, в частной квартире, кому-то из любимых профессоров, или начальников, или, наконец, может быть товарищу, окончившему курс,—наверное не помню и не знаю»...

Потом, вследствие уличительных убеждений комиссией, сознал следующее: «в Киеве, в прошлом 1859 г., в декабре месяце, давался прощальный ужин студентами профессору Павлову, которого зовут Платоном Васильевичем; на этом ужине, в числе прочих товарищей, был и я; там были говорены спичи и предложены тосты. В бумагах моих находится один спич, обращенный к Платону Васильевичу; таким образом падает подозрение, что этот спич был обращен к П. В. Павлову. Но я, бывши на прощальном обеде или ужине, данном Павлову студентами,—подобного спича не слышал и кто его сочинил,—не знаю. В первом моем ответе я сказал: «мне помнится, будто я слышал, что подобный спич был сказан кому-то из московских профессоров на прощальном обеде кем-то из студентов в частной квартире». Но теперь, как соображаю, так время, указанное в спиче, скорее совпадает с обедом или ужином, данным нами профессору Павлову.... По этому сходству приведенных мною, но сперва забытых обстоятельств, я отдаю преимущество второму моему ответу перед первым; но повторяю, что м. б. и был приготовлен кем подобный спич, но я ничего подобного не слышал. Были же на этом вечере прощальном, данном студентами на свой счет в частной квартире, из товарищей и знакомых мне—следующие: Кацен, Шмулевич, Розен, Муравский, Португалов, Бекман, Левченко, Зеленский и я, из которых спичи говорили: Португалов, Бекман и Левченко»...

Від усіх, що трималися під арештом, одібрані були на допитах біографії, але в ділі їх немає. Та й допитані були не всі перед одправкою в Ленінград.

На останне Комісія говорить про плани й методи, що вживалися нею під час слідства: «так как это производство требует неупустительного, довольно продолжительного и тщательного наблюдения за ходом делаемых

допросами впечатлений на обвиняемого и происходящих в нем вследствие того изменений, где каждым моментом для приведения в сознание и раз'яснение истины должно немедленно и последовательно пользоваться; Комиссия тем более приходит к тому убеждению, что избранная ею, по данным, имеющимся у нее, система действий может, по каким-либо уважительным причинам, быть впоследствии изменена; между тем как подобное изменение всегда имеет вредное влияние на обличение обвиняемых».

Подібно до Київської Слідчої Комісії, ця записка робить спробу дати таку саму загальну характеристику «Пасквільного Комітету», але дає її стисло, і нове в ній те, що пропаганда революційної ідеї, руйнування царату ведеться по всіх університетах і через тих, що скінчили університетський курс; далі говориться про об'єднання для цієї мети всіх університетів, для чого проф. Павлов подавав їм надію зблизити університети—Московський, Ленінградський, Київський і Харківський й скрізь заснувати недільні школи, як місця пропаганди.

20 лютого 1860 р. одержано наказ «III-го отделения собственной его величества канцелярии» за підписом самого шефа кн. Долгорукова, про одправку по одному, через добу, арештованих, починаючи з самих головних співучасників. А розшук і слідство в Харкові наказувалось продовжувати, як і раніш, з ужиттям необхідних мір.

Першим—прийнятим начальником Москов. Окруж. Корпус. Жандарів генерал-лейтенантом Перфільєвим—був Петро Завадський. Його везли з двома жандарями від Харкова до Москви з 14 по 18 лютого, за № 1, почтовими, по «подорожній» за № 147, що є при ділі, як і росписка генерала Перфільєва в прийомі його. Числом другим йшов Митрофан Левченко. А далі йшли №№ без імен.

Ось одна «подорожна» за № 162 від 21 лютого 1860 р. По ній везли до Москви арештованого № 10, на пощовій трійці, з двома жандарями. Хто він був—не сказано. А на 'звороті подорожної є помітка станційного наглядача Салтиковської станції: «По случаю весьма сильной метели и наноса больших сугробов снега, сбившись с дороги, возвратились обратно на станцию 28 числа пополудни 3 часа (а выехали 27-го, в 12 час. пополудни). По утишении вьюги вторично были отправлены со станции пополудни в 3 часа 15 мин. того же числа».

З 25 лютого ведеться листування з приводу Степана Белікова, П. Г., Строніна, що мешкав в Кременчуці, а також про те, що через Лебедева мали сповістити щось Герценові. Полтавський губернатор повідомляє, що у нього немає необхідних даних для тусу учителів Строніних і що він вирішив поки що обмежити даних наглядом. А йому було запропоновано зразу-ж зробити трус... Іноді чиновники, вроді Харківського почтмейстера та ось Полтавського губернатора,—виявляли самостійність й додержувалися формальної законності, відстоюючи її від жандарського нахрапу.

А ось і останній рапорт «Следственной Секретной Комиссии» військовому Харківському губернаторові, од 1 березня 1860 р. Головних «злочинців» вивезено до Ленінграду. Слідство продовжується, відбуваються труси, арешти і звільнення з посад запідозрених. Тут уже все дрібниці, але дрібниці, що дають довершену картину доби «царя-освободителя».

Комісія повідомляє про закінчення справи і про представлення слідчого «діла» з «различными к оному приложениями, значущимися в описи при

деле». Цього останнього матеріалу при рапорті немає. Очевидно, все було перепроваджено до Ленінграду, де й треба шукати кінців.

Ось що зроблено комісією після 19 лютого 1860 р.:

1-е. «Произведены были обыски: а) у титул. сов. Григория Цветкова на том основании, что в бумагах есть указание на сделанное, будто бы, им обещание бывшему студенту Левченко содействовать ему к получению заграничного паспорта; б) у уволенного из здешнего Ветерин. Учид. Николая Григоровича по докладной записке полицмейстера, что он, будто бы, состоял в близких отношениях с Петром Завадским; в) у помощн. библиотекаря Харьк. Универ. (прізвище нерозбірливе. В. К.) секретаря Петра Тимошенки,—вследствие разных ссылок и указаний на него, встреченных в переписке; г) у студента универ. Ивана Оптовцева, вследствие переписки с Лебедевым, свидетельствующей о их близких отношениях и вредном образе мыслей и д) у проф. Сокальского,—по случаю приведения Оптовцевым в одном из своих писем, будто бы, его слов, сказанных на лекции, такого содержания: «при виде неправд и деспотизма, утешимся, господа, мысляю, что этот порядок не вечен и придет время, когда св. трон исчезнет».

2-е. «По обыску у Цветкова и Григоровича решительно ничего сомнительного не найдено, одинаково, как оказалось, по рассмотрению бумаг у Тимошенка, Оптовцева и Сокальского. Цветков решительно отвергнул отношения и знакомство с Левченкой. Оптовцев показал, что он, увлекшись эффектом, не поняв мысли, не теми словами, какие были сказаны профессором, записал его мысли, чтобы уведомить Лебедева о духе лекций нового профессора, о котором он интересовался знать и просил писать ему».

5-е. «Профессор Сокальский объяснил, что он никогда подобных слов не произносил и что, по убеждению и званию своему, он слишком чужд и далек от таких выводов, зная, что неправда неотъемлема, присуща самому неразвитому обществу и что даже говорить подобные слова в то время (в сентябре 1858 г.), когда всюду возбуждено было живое сочувствие поднятым вопросом об освобождении крестьян, было бы совершенно несообразно, тем более, что в том месяце и году он только в первый раз начал свои лекции в Харьк. унив. и постоянно имел много посторонних и совершенно ему неизвестных слушателей».

Це останні твердження—про постійне переповнення аудиторій Харк. унів-ту побічними слухачами, не студентами,—надзвичайно цікаве.

6-е. «На основании показания Павла Завадского, объяснившего, что брат его Петр в последнее время часто виделся с братьями В. и П. Спасскими, студентами Задеракою, Мирмандом, Соковичем и преподавателем университета Котляровым и что у Спасских и Котлярова он часто бывал на вечерах, называвшихся митингами. Все сии лица были спрошены и показали: «Задерака,—что он был вместе с Петром Завадским в Семинарии и в Ветеринарном училище; Мирманд,—что он в одно с ним время держал вступительный экзамен и раз одолжил ему взаймы 3 р. сер., а что других и близких отношений они с ним не имели. Спасские и Котляров показали, что у них иногда собирались разные лица для совещания о предметах, относящихся к обществу приготовления бедных молодых людей в университет и что, кроме того, рассуждали о разных педагогических вопросах, где, в числе прочих, бывал и Петр Завадский; при этом Петр Спасский

еще объяснил, что он с Петром Завадским особенно сблизился по исключении их в 1858 г. из университета, когда они, высланные из Харькова, вместе с ним жили в Богодухове. Студент Сокович объяснил, что часто виделся с Петром Завадским по делам преподавания в воскресных школах».

7-е. «Профессор Каченовский в 6 пунктах дал объяснение, в котором характеризует Бекмана, как даровитейшего студента и рекомендовал ему познакомиться ближе с проф. Павловым».

8-е. «Выяснилось, что запрещенные сочинения переписывал Павел Завадский и ставил даже под ними свою подпись, не зная, что они запрещенные. Делал он это по приказанию брата Петра, которому был всем обязан».

10-е. «Среди дополнительных показаний Бекмана есть указание, что мысль об открытии воскресных школ в Киеве принадлежит студенту Вороному. Далее он перечисляет всех бывших на ужине, данном проф. Павлову, где он высказал свой взгляд на русскую историю.

Есть сведение, что Харьковские студенты устроили особо от себя такой же ужин проф. Павлову.

Комиссия испрашивает разрешение у генерал-губернатора о производстве обыска у прапорщика саперного батальона Василия Маркова, — квартирующего в Киевск. г. в м. Ржищеве, — и об арестовании его на том основании, что в письме своем к брату Ивана, Михайле, от 3 дек. 1859 г., он пишет следующее:

«До нас дошел слух, что будто бы, когда государь был в Харькове и осматривал студентов, то он одному заметил, что тот не побрился для приезда такой важной персоны; то товарищ, возле него стоящий, ответил так государю: «стоит ли ему отвечать, разве ты не видишь, что он пьян».

«Между бумагами студента Шимкова встретилась одна, где сказано: Когда наступит эта жизнь, столь прекрасная для России?.. Долго ли еще будет сжимать ее силы, — не давая им воли развиться, — холодный, бесчеловечный деспотизм... Сердце говорит, что скоро низвергнется ее трон, воздвигнутый на плахе, — загоняющий в глухие степи Сибири ум и дарованное — и окружающий себя пустыми блесками величия».

«Шимков, на допросе о том, показал, что он не помнит, когда и с чего это им было списано, но что он таких убеждений вовсе не имеет».

Далі комісія вказує на причасність до «Колоколу» братів Фан-Юнг, що жили в Києві, і на необхідність нагляду за ними.

В цей час за комісією числились у Харкові арештовані: Хлопов, Марков, Івков, Раєвський і Оптовцев.

«По окончании составления сего рапорта Комиссия сочла нужным сделать еще допрос студенту Оптовцеву относительно слов, употребленных им в одном из его писем к Лебедеву: «Но, пока волк автократии силен, силен еще, а бедных овец мало! будем же до того благоразумными демократами, щадящими свою спину, сознавая бесполезность жертвовать ею!»

«Оптовцев об'яснил на допросе, что выражение: «волк автократии» — есть только собирательная мысль, виражающая самовластие, яка зустрічається в громадянському світі, під законною формою, а овцями он називав всіх, стоячих в залежному положенні при таких випадках і що основою к таким думкам служило йому частіше те положення, в якому они були во время бывших беспорядков в университете в апреле 1858 г.».

Ці думки студента Оптовцева, при розгляді їх поруч з думками про переворот студента Шімова, кидають яскраве проміння на тодішній стан «духовного» розвитку, як в цілій Росії, так і особливо на Україні, в передранкову ще добу великого революційного руху, що закінчився вже в наші часи Великою Пролетарською Революцією.

(Далі буде).

Акад. ДМ. БАГАЛІЙ

З приводу антикритики проф. М. І. Яворського.

В № 9 «Червоного Шляху» за 1923 рік я помістив критичну розвідку про першу частину «Нарису історії України» проф. М. І. Яворського. Моя рецензія була досить простора (16 стор., а в книжці проф. Яворського 88) і торкалася виключно змісту самої книжки і методології автора, взагалі її марксістського освітлення, це-б то давала різнобічний огляд її. Методології автора було мною присвячено 8 стор., характеристиці його відношення до попередньої української історіографії 2 стор., огляду і критиці змісту книжки 8 стор. Тепер проф. М. І. Яворський дає відповідь на мою рецензію в 3-й кн. «Червоного шляху» за 1924-й р. на 16 стор., з яких 12 стор. присвячено методології, а лише 4 стор. відповіді на мої замітки про зміст його книжки; усі ці 4 стор. присвячені моїм критичним заміткам на його археологію України, про що у мене сказано всього на 2 $\frac{1}{3}$ стор. Таким чином, відповідь проф. М. І. Яворського обминає більшу частину моєї рецензії, торкається головним чином моїх методологічних заміток і в дуже невеликій мірі заміток по змісту книжки. Проаналізувавши в своїй рецензії зміст книжки проф. М. І. Яворського, я прийшов до висновку, що сила автора полягає в новому марксістському підході до української історії. Це перша спроба історії України на тлі історичного матеріалізму. Цей марксістський ґрунт витриманий автором від 1-ої до останньої сторінки. Це марксістське завдання мусить стати зараз як найактуальніше перед цілим поколінням нових і старих українських істориків і критиків.

Книжка проф. М. І. Яворського іноді має догматичний характер; читач мусить покладатися *in verba magistri*—свого навчителя проф. М. І. Яворського (*magister dixit*—так сказав учитель), а як дійшов учитель до свого марксістського висновку, про цей свій авторський процес шукання і досягнення висновків проф. М. І. Яворський звичайно не оповідає. Такий, на мій погляд, був головний плюс і такий головний мінус підручника проф. М. І. Яворського.

Проф. М. І. Яворський не дав, як я вияснив, та й не міг дати, завдяки об'єктивних і суб'єктивних умов, такого синтетичного твору, де-б усі його марксістські висновки були-б підтримані певними доказами: це завдання колективної праці багатьох нових працівників. Такі були мої основні висновки про книжку М. І. Яворського і вони залишаються в силі й зараз. Ці висновки були підтримані низкою доказів, які, на жаль, дуже образили шановного автора ік він написав гостру і гучну, образливу по формі, але бідну по змісту, антикритику, яку не можна обминати, а треба спростувати її помилки. Тон її не відповідає ні спокійному, необразливому по формі й характеру моєї рецензії, ні виключно науковим питанням, які ми розглядаємо, ні навіть звичайному тону тих наукових статтів, що містяться у «Червоному Шляху». У тому самому № «Червоного Шляху», де надрукована

відповідь проф. М. І. Яворського, ми читаємо справедливий осуд М. Йогансена тона Київської полеміки пр. Тимченка з М. Гринченковою, що більше нагадує де-які місця з де-яких оповідань Нечуєвих (мабуть натяк на бабу Палажку і бабу Параску), ніж це личило-б для збірника Вс. Ак. Наук у Києві (стор. 287). Коли-б і я взяв такий тон, як проф. Яворський, то ми-б продовжили і надалі таку полеміку, то той збірник наших з ним критик та антикритик, що він пропонував мені видати вдвох з ним трохи згодом, коли набереться ціла книжка, окремим виданням, напевне викликав-би таку-ж догану якогось третього критика наших критик та антикритик. Взагалі я мушу сказати, що бачу велику небезпеку для наукової справи в тому характері, якого зараз набула критика в де-яких з своїх представників. Бере сум, коли читаєш такі зразки її, як абсолютно нічим не доведена, але дуже відповідальна фраза пр. Клепатського про відсутність марксизму у проф. М. І. Яворського, або коли читаєш розпочату тим же пр. Клепатським полеміку в «Київському Більшовику» про Всеукраїнську Академію Наук; дивуєшся, нарешті, коли той самий т. Йогансен, що так гаряче й принципно висловився проти характеру полеміки київських лінгвістів, сам в «Вістях» в лінгвістичній своїй суперечці торкнувся питання про чийсь кулуарні розмови та завітання до церкви. На жаль таких зайвих полемичних перлин є чимало і у проф. Яворського. Признаюся, що, коли я дізнався лише про «веселу» назву відповіді проф. М. Яворського—«Де-що про критичну критику, про об'єктивну історію та ще й про «бабусину спідницю», і не був ще ознайомлений зі змістом антикритики, мені здалося, що нам вдвох було-б не зручно виступати під обгорткою однієї книжки—того збірника, для якого ми мусили-б накопчувати наші критики та антикритики для раціональної методології. У мене нема смаку до таких жартовливих, але, на мій погляд, тривіальних виразів, характеристик і опрєдєлень, якими часто-густо пересипана уся антикритика. Мені слідкувати за проф. М. І. Яворським на цьому шляху не хотілося. Але уважно перечитавши відповідь проф. М. І. Яворського, я зрозумів, чому він так міцно тримався за свою метафору про бабусину спідничку—вона зробилася для нього основою його аргументації проти моїх висновків.

Проф. М. І. Яворський широко й не раз відносно мене наводить цю улюблену ним метафору; вона остільки йому уподобалася, що він вкладає її в уста К. Марксу, лише з тією одміною, що Маркс неначе-б то писав про неї без оселедця і матні «в штанах» (стор. 169). (Оттак одна тривіальність викликає другу). Але про що пише Маркс? Маркс пише про тих, що живуть споминами своєї бувальщини та одурманюють своїм романтизмом сучасників, ховуючи перед ними самий зміст революції, підмінюючи його голими фразами вокресіння вмерлих героїв, братерством усіх станів. З думкою Маркса я цілком погоджуюся, але мене це не обходить. Своім романтизмом (якого у мене нема) я не одурманював нікого ні взагалі, ні в рецензії на книжку М. І. Яворського і не воскрешав вмерлих героїв. Що-ж до наших, з проф. М. І. Яворським, попередників, то в своїй рецензії на книжку проф. М. І. Яворського я вивставив тезу і доводив її уривками з його книжки, що він дає занадто загальну і тому неправильну оцінку їх, звалюючи усіх їх в одну купу, не називаючи їх навіть по імені; робиться вражіння, таким чином, що до нього була неначе *tabula rasa* (чистий папірець), і я мусив нагадати проф. М. І. Яворському про

цих його попередників, тим більше, що й сам він ними широко користувався а я й зараз після нового широчезного екскурса проф. М. І. Яворського про це питання стою на думці, що моя перспектива правильна, і що в своїй книжці проф. М. І. Яворський зробив занадто елементарний підход до оцінки усієї попередньої української історіографії. Тепер він вже зробив спробу (хоч невдалу) розібратися в ній і незалежно від цього виставляє тезу, яку я приймаю, бо вона відповідає і моїй власній тезі.

По суті питання між ним і мною зовсім нема протиріччя. Щоб упевнитися в цьому, треба лише поставити рядком мою і його тезу. На стор. 148-й «Черв. Шляху» в ч. 9, 1923 року я писав, що проф. М. І. Яворському треба було згадати про своїх попередників і додати об'єктивно, що вони не були марксистами й у чому вони не задовольняють зараз істориків марксистів, чим марксистська схема української історії буде відрізнятися од їх схеми. Хіба-ж тут є який-небудь фетиш? Ніякого. Це робив і робить відносно російської історії М. Н. Покровський, про це треба було-б нагадати і йому хоч кількома іменами, не обмежуючися тією загальною характеристикою (писали про царів, королів, гетьманів, а про життя самої народної маси, господарської її відносини, класову боротьбу—мовчали), яка до багатьох з них не підходить у повному розмірі. Проф. М. І. Яворський зараз це й робить, кажучи:

«Я ніяк не скажу, що буржуазна наука,—а такою і являється дотеперішня українська історія—складається виключно з помилок. Поскільки вона відповідала, говорячи словами Плеханова, означеній фазі суспільного розвитку, постільки вона мала в собі правду, була необхідною умовою взагалі в той час для розвитку науки, однак ця правда релятивна, бо вона відповідала тільки певному ступневі суспільного розвитку на Україні та його інтересам, що присвоювали собі ідею абсолютного існування буржуазного укладу. В цьому й основна помилка підходу буржуазної історичної науки української, яку мусить виправить доперва історичний матеріалізм, не заперечуючи однак в ніякому разі її цінности у свій час, хоч і критикуватиме її. З цією думкою в її основі я згожуюся, бо вона відповідає моїй тезі, раніше наведеній. На цьому можливо було-б проф. М. І. Яворському поставити й точку, цим одним і обмежитися і тоді-б ніякої гострої суперечки у дрібницях між нами не було-б, бо я-ж не обстоюю буржуазної школи проти матеріалістичної, а номенклатура—це дрібниця. Звичайно, на цю тезу проф. М. І. Яворського треба дивитися, як на принципіну, а що-ж до кожного окремого питання про наших попередників, то тут обов'язково треба буде шукати в них і помилок і правди, бо чимало такої правди, після критичного розгляду, залишиться й зараз, особливо в нейтральних, так мовити, питаннях. А коли проф. М. І. Яворський визнає критику, то тут тоді вже виступати догматично від імени науки не годиться. Істина і досягнення її відносні, і монополії на істину без доказів не може бути.

Про це вивсловився старчик Г. С. Сковорода в своїй відомій байці про пустельника, що шукав птицю—істину. Окрім автора ще є й критика, є й читач, і висновки треба доводити, а не просто говорити від імени науки. Тут можна згадати про крилате слово славнозвісного вченого О. О. Потебні. Здається, кому вже було-б, коли не йому, говорити од імени науки, якої він був таким виключно видатним представником, а він

цього ніколи не робив і гостро виступав проти цього, кажучи: а чи вона (наука) вам жінка або свекруха, або засватана дівка? Питання про відношення представників теорії історичного матеріалізму до попередньої історіографії має принципове значіння і я наведу уривок з статті на цю тему відомого старого марксиста Н. Рожкова у 7-й книжці 1923 р. «Красной летописи»,—органа Петроградського (Ленінградського) Істпарта.

Вона має таку назву: «К методологии истории революционного движения» і подає методологічні вказівки для істориків нашої революції і взагалі для істориків.

«Резюмируя сказанное,—пише він,—сделаем общий вывод: от исследователя истории русской революции, если он хочет стоять на надлежащей высоте и действительно заслужить имя исследователя, требуется широкое и глубокое историческое образование—и в смысле приобретения огромного запаса исторических знаний, и в смысле усвоения и приложения на практике приемов научно-исторической методологии. При этом прежде всего должны быть усвоены все приемы методологии старых буржуазных исследователей, во многих отношениях весьма ценные, совершенно необходимые, почему этих старых исследователей вовсе не следует выбрасывать за борт, а надо у них учиться, взять у них все то ценное, что они могут дать и дают. А затем, кроме того, сюда нужно прибавить достижения новейшего научно-исторического метода—исторического материализма, сравнительно-исторического исследования и установления исторической закономерности. Мы должны быть не хуже буржуазных историков в той сфере, которая успешно разработана и разрабатывается ими, но мы должны к их достижениям прибавить еще наши методологические приобретения. Тогда и только тогда мы получим действительно научную историю революции, а получить таковую значит научиться и делать революцию плодотворно и успешно (стр. 47)».

Так говорить один з основоположників марксистського освітлення російсько-українського і всесвітнього історичного процесу в його цілому, що почав досліджувати його в своїх окремих монографіях ще за часи царського самодержавства, терплючи за це висилки і кари.

Я не здивуюся однак, коли проф. М. І. Яворський зробить одвід Н. Рожкову, хоч у нього нема компрометуючих предків, хоч він працював у напрямкові, їм протилежному—матеріалістичному, бо вже і в своїй відповіді на мою рецензію проф. М. І. Яворський хоче розібрати Н. Рожкова, на якого я посилався вказівкою, що він не настоящий марксист, бо у нього нема динаміки, а є лише статика (стор. 168). Але в наведеному уривку річ не про статику й динаміку—остатню теоретично Н. Рожков визнає, бо визнає потребу революційного марксизму,—а про вирішення методологічного питання про користування науковою спадщиною дотеперішнього часу. І ясно, що його вимоги що-до історії революційних часів ще в більшій мірі торкаються загально-історичного процесу, скажемо, тієї доби, що нарис її дав в своїй книжечці проф. М. І. Яворський. Н. Рожков не поширює своїх вимог на спеціальну публіцистичну історичну літературу, а говорить лише про вимоги до дослідувачів. І я також, коли ставив проф. М. І. Яворському аналогічні вимоги, звертався до нього не як до публіциста (там є спеціальні вимоги), а як до дослідника. Може, я тут ненароком зробив і помилку: проф. М. І. Яворський може, як дослідник, не відділяє себе от публіциста; хай він і залишається таким, яким він є. Але

можуть бути і дослідувачі марксистки без публіцистики, як, наприклад, Н. Рожков; нехай і вони працюють, як уміють і можуть.

Звертаюся тепер до «критичної критики» проф. М. І. Яворського. Чого тільки тут не нагромаджено? Робиться вражіння, що шановний автор «Начерка», в якому іноді бракувало критичного викладу, хтів хоча тут, в відповіді, заповнити цю прогалину і дати широкий, чисто критичний екскурс, який вийшов на вигляд дуже вченим, занадто загостреним полемичним, але по суті слабеньким, не вирішуючим питання. Тут багато зайвого і голословного. Тут і про фетишів, і про Мілюкова, і про свекрушину юбку Володимира Суздальського покрою (друга талановита метафора проф. М. І. Яворського), і про академіка Яворницького, що захопився дешевою романтикою, і про книжечку хлопчика Божка про козаччину, навіть з тією подробицею, що вона вийшла з багатьма друкарськими помилками, і з яскравим оповіданням про те вражіння, яке вона зробила і на правих, і на лівих, і про одного «настоящего» марксиста, не такого, як проф. Клепатський, що його також захопила «бабусина спідничка» (на жаль не названо його ймення—все-ж мені таки-ж вдвох з цим настоящим марксистом було-б веселіше), і про те, як цей настоящий марксист скористувався готовою роботою якогось знову на жаль не названого джерелознавця, надавши лише марксівського коліру (тут же при цій нагоді проф. М. І. Яворський виступає на захист зневажного тов. Божка); тут же і про тов. Коряка, що виступив проти мене на захист проф. М. І. Яворського, але зробив це так, що проф. М. І. Яворський мусив одмежуватися од його захисту. І чого-чого зайвого, що не торкається безпосередньо «Начерка історії України» і моєї рецензії, на нього не наговорив тут проф. М. І. Яворський. Тут і про мою красномовність дельфійської пітії, і про те, як я став танцювати біля бабусі, вхопившись двома руками за її спідницю (очевидно, міцно тримається проф. М. І. Яворський за свою улюблену бабусину спідницю), а далі знов малюється проф. М. І. Яворським з природним йому і вдалим, як йому здається, гумором, а по-моєму просто з вигаданою і штучною, і не смачною (хоч про смак не суперечаться) тривіальністю, картина мого старечого танку зі штовханням кулаком під бік молодого соціолога проф. М. І. Яворського. Взагалі відповідь проф. М. І. Яворського уявляє з себе завдяки цьому якусь *silva rerum* (ліс речей) і їй, на мій погляд, краще було-б дати таку назву—*De omnibus rebus et quibus damabis*—це-б то—про усе і ще про де-що. Але це усе проф. М. І. Яворським пристосоване до мене не спроста: це є його своєрідна система доказів проти аргументів і фактичних указівок, як моїх власних, так і тих, що я навожу з сучасної наукової літератури. Ця полемична система дуже цікава з методологічного боку своєю надзвичайною простотою, примітивністю підходу. «Бабусина спідничка»—це,—каже він,—фетиш; уся буржуазна українська історична школа мала своїх фетишів; і мене теж захопили в свою чергу ці фетиші—усі оці старі українські історики. І лише, коли я одмежуюся од них, тоді я зможу зробитися дійсним марксівським українським істориком на зразок настоящего, високо стоящего зараз над усіма проф., М. І. Яворського. Досить однієї цієї буржуазної етикетки, припиленої до них проф. М. І. Яворським, щоб вже серйозно з ними не рахуватися. Розправа у нього з ними коротка—етикетозна: що для нього О. М. Лазаревський? Він його рекомендує читачам, як цензора (стор. 72). Я, здається, знайомий з усіма науковими працями цього найвидатнішого

історика лівобічної України, написав по дорученню Петроградської Академії Наук простору розвідку про один з томів його «Описания старей Малороссии», надрукував його некролог—біографію й оцінку праць, а, признаюся, не знав цього факта, що наводить зараз проф. М. І. Яворський про його цензорство; на жаль він не посилається на джерело у такій важній справі, що замінило йому знайомство з О. М. Лазаревським, як з українським істориком. Шановний мій опонент мусить навести нам це відома йому джерело—я певен, що він не зробить,—а досі, з біографії Лазаревського, складеної Мякотиним і надрукованої в Енцикл. словникові Брокгауза і Ефрона, ми знали лише, що він «с 1861 года служил сначала в крестьянских учреждениях Черниговской губернии, потом по судебному ведомству» (Енци. словн. том I XVII, стор. 246—247); і я власне його знав членом судової палати на протязі багатьох років. Припустимо одначе, що він був і цензором. Хіба-ж можливо було-б обмежитися однією цією вказівкою, щоб зробити оцінку його, як історика України. Це, на мій погляд, є примітивна методологія. З такою методологією проф. М. І. Яворський підходить, як ми зараз побачимо, і до других українських істориків. Правда, проф. М. І. Яворський ще раз згадує про Лазаревського, впрягаючи його в одно дишло з Костомаровим (стор. 172), при чім робиться їм однакова характеристика, а на доказ її критик посилається чомусь лише на одного Костомарова; виходить, що немов обидва писали широко про народні маси та про їх стихійні рухи тому, що не мали більш кого противоставити з українського боку полякам...бо керувалися ідеєю етнографізму, як пережитками козацького романтизму» (стор. 172). Але сказати таке про О. М. Лазаревського,—це значить його не зрозуміти, не знати. Величезна різниця між Костомаровим і Лазаревським—і це знають усі—полягає у тому, що перший давав нам зовнішню історію гетьманщини, а Лазаревський внутрішню; але цього не досить: він на підставі одкритих ним архівних джерел прийшов до висновку, що кріпацький устрій в лівобічній Україні був ділом козацької старшини, як експлоатуючого селянську класу закріпаченню селянства й перетворенню козацької старшини в дворянство і присвячено його головні праці про посполитих і про дворянські роди гетьманщини; і ніхто в такій мірі, як він, не розсіював романтичного туману про «героїв» козаччини, починаючи од «страдальця» за Україну історії русов Павла Полуботка. Не будучи марксистом істориком, він підготував ґрунт для освітлення питання про походження кріпацтва на лівобічній Україні, перенесши його з формального Катерининського Указу на соціально-економічний ґрунт протилежних класових інтересів козацької старшини і селянства. Також занадто елементарно підходить проф. М. І. Яворський і до оцінки інших старих істориків України: головна сила доказу його полягає в «бабусиній спідниці», а до цього додається поверховий екскурс в їх ідеологію. Візьмим О. Я. Єфименко. Починається знов з анекдота: по ствердженню автора виходить, що вона «моя улюблена учениця». Ця моя учениця одначе народилася у 1848 році, на дев'ять років раніш мене, в далекій Архангельщині, де я ніколи не був; там і вчилася; у Харківському університеті, де я викладав, не була, як не була і взагалі ні в якій вищій школі, і коли можна казати про її неформальних учителів, то це будуть лише—її чоловік П. С. Єфименко і проф. В. Б. Антонович. В. Б. Антонович, писав я в добре відомій проф. М. І. Яворському передмові до видання її «історії», зробився немов

її науковим керівником в українській історії, як з боку методологічного, так і фактичного (стор. 111). О. Я. Єфименко до моїх перших наукових спроб у 80 роках. вже-більш 10 років науково процювала і набула собі почесне ім'я, а я у цей час був учнем в гімназії та університеті. Учеництво О. Я. Єфименкової на жаль вигадано проф. М. І. Яворським, хоч такою ученицею я мусів-би дуже пишатися. А навіщо це сказано? Щоб скомпрометувати мене знов «бабусиною спідничкою»—цією моєю та ще й улюбленішою ученицею. Проф. М. І. Яворський оповідав про фетиш предків (стор. 174), а тепер поширює цього мого фетиша не лише на учителів, а й на ученицю. Ну, а далі вже йдуть указівки на ненаукове, а найвніше, на зразок старосвітської інститутки, апріорне пояснення християнства на 40 стор. її книжки, при чім я обвинувачуюсь у тому, що дав санкцію на її пояснення значіння християнства. Тут два питання: про мої уваги до її текста і про її власні погляди; що до уваг, то я не обіцяв і не міг дати вичерпуючого списка, коли сам писав: «не дозволяючи собі робити ніяких змін у тексті книги О. Я. Єфименко, я тільки де-не-де додав свої примітки, що підписані моїми ініціалами (стор. X), а полемізувати з небіжчицею, що вже не могла після смерті дати відповіді, я не хотів. Проф. М. І. Яворський натякає на небезпеку цих сторінок з цензурного боку, але я ролі цензора в книжці, дозволений військовою цензурою і виданий Держвидавком, на себе не брав, а з боку чисто наукового тут спростування було і не потрібне. О. Я. Єфименко висловила погляд, який панував в її часи в науковій літературі, що християнство шляхом постійного впливу на особу намагалось змінити й саме життя, прищепляючи йому інші поривання и оставляючи нові ідеали (в порівнянні с язичтвом). Чому-ж цей погляд не науковий взагалі? З ним можливо не погоджуватися, але нічого не наукового в ньому нема, особливо коли О. Я. Єфименко далі додавала, що «впливи його (християнства), хоч почалися рано, але мусіли були збиратися на протязі століть, щоб дати значні результати, тим більше, що церква в особі своїх представників сама мимо волі переймалася стихією життя й багато в чому підпала пануючій течії замість того, щоб нею керувати» (стор. 46). Значить, що-ж тут сказано про вплив християнства? 1) що воно намагалось змінити життя, 2) що це робилося на протязі століть і 3) що сама вона підпадала впливу життя. І хіба-ж цих змагань справді не було, і хіба-ж можливо откидати цей факт? А свого персонального відношення до цього факта О. Я. Єфименко не виявляє. Та й хіба-ж треба було це робити, коли прийняття християнства для Русі-України визивалося об'єктивними умовами, що наклали на нього своє тавро. Проф. М. І. Яворський вириває з тексту фразу про повагу й про пошану її до християнства українського народу, але в тексті сказано: новий християнин так сак призвичаювався до цих нових и чудних поглядів християнської морали, до яких не міг все-ж таки не почувати інстинктивної поваги й пошани, але життя йшло своїм шляхом, керуючися імпульсами, котрі вироблені були попередніми фазами його розвитку. Хіба-ж тут є її власна повага и пошана? Те-ж про відношення Єфименко до рабства. Проф. М. І. Яворський називає його старосвітсько-інститутським, додаючи, що, на думку О. Я. Єфименко, з рабами на Русі лагідно поводитися. Але це не так. «Раби,—каже О. Я. Єфименко,—були необхідною річчю того хижого

й укупі з тим торгового суспільства, в якому була Київська Русь в найдавніші часи... Та й самий суспільний устрій, де вища верства існувала не творчою працею, що була уділом верстви нижчої, вимагав існування рабів». Далі йде розмова про них в виробництві і для особистих послуг. «Предки наші не були жорстокими до рабів—про це прямо кажуть чужоземні свідки, але вони все-ж таки дивилися на рабів так само, як дивився на них увесь старий поганський світ. Раб є власністю володаря, об'єктом, а не суб'єктом права, тоб-то річчю, а не особою». Як бачимо, тут підход до рабства не інститутський, а соціологічний. Третій приклад, що наводить проф. М. І. Яворський—це освітлення О. Я. Єфименко гайдамащини (стор. 74): він не надає ніякого значіння її освітленню, а також і інших українських істориків, що наче-б то не дають аналізу класової динаміки, а надають йому лише характер народнього руху—національно-релігійної боротьби й грабіжницьких виправ. І тут оцінка праць, присвячених гайдамащині, занадто елементарна й помилкова. Цю тему ми вже порушували з проф. М. І. Яворським на науково-дослідчій кафедрі історії України, де він читав уривок з ненадрукованої частини свого «Начерка історії України», і де я робив характеристику його невідповідного, на мій погляд, відношення до попередньої наукової літератури з приводу цього питання—до праць Антоновича й особливо О. Я. Єфименко. До ідеології В. Б. Антоновича у проф. М. І. Яворського підход помилковий—він її зовсім не зрозумів, бо не простежив за її еволюцією, починаючи з 50 років і кінчаючи його смертю. Для мене це зовсім ясно, як учня Антоновича, до того знайомого з усіма його працями, і складача збірника матеріалів про його громадську діяльність. Проф. М. І. Яворський помиляється, коли каже, що українська ідеологія Антоновича під впливом Драгоманова була протилежна народницькій (стор. 172): його ідеологія, починаючи з його сповіди («Основа»), де він виступає «хлопоманом-народником», еволюціонувала. З Драгомановим він і київська громада в значній мірі розійшлися і нарешті в своїй практичній громадській діяльності він зробився культурником. Що до акад. М. С. Грушевського і напрямку його «Історії Русі України», то нехай той сам дасть відповідь про себе проф. М. І. Яворському та ще й подасть свій авторитетний голос у тих спірних питаннях, що висовує «Начерк проф. М. І. Яворського» і його антикритика на мою критику. Такий-же необгрунтований підход робить проф. М. І. Яворський і до моєї першої спроби дати короткий не загальний начерк новітньої історії України в другій половині XVIII в XIX і першій чверті XX в. Він і його відкидає за його статистику і відсутність динаміки. Так на протязі де-кількох сторінок своєї антикритики проф. М. І. Яворський дуже легко знищив усю дотеперішню українську історіографію, включаючи і мене, і залишився самотнім лицарем сучасного моменту. І нам треба було-б після цього лише згадати про арію Руслана: «о поле, поле, хто тебе усеял мертвими костями». Але цього не досить, і це ще його не задовольнило, що до мене і він нарешті хоче викинути мене навіть з рядів «народників». З приводу значіння слова «народництво» він звертається до мене з таким словечком: «Відколи-ж то з рештою сам автор критики став почувати себе також народником? А може шановний критик гадає про «народництво» типу академіка Шахматова, що збирався кидати професорську кафедру та замінити і посадою земського начальника (стор.

172)? Що до небіжчика А. Шахматова, то коли він і справді збирався кидати професорську катедру, якої, здається мені, в той час і не зацікавив, то наукові твори його довго ще будуть вивчатися новими поколіннями лінгвістів не в одній СРСР, а і в слов'янській і в західно європейській науці, а чи згадуватимуть тоді про М. І. Яворського, це ще невідомо. Що до мого народництва, то хоч я принципово й проти такого персонального допиту, але на цей раз коротко одповім: «став співчувати себе українським народником, відколи зробився членом таємних українських київських народницьких гуртків Коша і «Старої громади», а це було в Києві у 1878—1881 роки XIX століття».

Тепер підведемо де-які підсумки методологічної антикритики проф. М. І. Яворського.

Перш за все про буржуазно-українських істориків.

Коли йде розмова про назву, то як хочете їх так називати, називайте, але це буде лише фразеологія, що нею обмежитися не можливо; на взірць фразеології про об'єктивність, суб'єктивність, треба, окрім того, було-б прослідкувати за школами, що утворилися в українській історіографії, за різними течіями в ній з боку ідеологічного. Проф. М. І. Яворський у зв'язку з моєю вказівкою зробив спробу трохи орієнтуватися в напрямках їх ідеології, але це зроблено похапцем, невдало і сказав-би тенденційно, але проф. М. І. Яворський зрозуміє, що це значить добре, а я цього сказати на жаль не можу. Пождемо, доки про це напише докладніше хтось з наших учнів джерело знавців.

Тепер вдруге, про фетиш, предків, або «бабусину спідницю».

Це питання органічно зв'язано з першим. Скажу одверто про своє відношення до цієї справи, бо тут найбільша плутанина у шановного антикритика. Він бажає, щоб я одмежувався од попередньої української історіографії—од усіх оцих Антоновичів, Грушевських, Лазаревських, Єфименок, Багаліїв *ei tutti quanti*—тоді отпаде обвинувачування мене у тому, що я тримаюся за «бабусину спідничку». Але треба в'яснити, що значить одмежуватися од кого й у чому одмежовуватися. Коли проф. М. І. Яворський думає, що одмежуватися од попередньої української історіографії значить не триматися за фетиша, за «бабусину—як він каже,—спідничку»,—це-б то не покладатися *in verba magistri*, не приймати на віру чужих висновків, ставитися до них критично, опиратися на джерела з критичним соціологічним до них підходом, перевіряти їх доказами, не брати їх готової ідеології, тоді я скажу, що це повинно бути основним методологічним правилом усякої наукової історичної праці, у тому числі й моєї, і проф. М. І. Яворського. Це определює відношення моє до попередньої української історіографії: її не можливо ігнорувати, її треба вивчати, її треба знати, щоб не одкривати удруге Америки, щоб спростовувати її хиби, щоб самому уникати помилок і нарешті—і це вже марксівського підходу,—щоб замість неповного, якогось ідеалістичного пояснення дати нове, матеріалістичне, в світлі теорії історичного матеріалізму, але обов'язково на підставі обґрунтованих спостережень. Тут також одначе не треба творити собі фетиша, хиливатися за «бабусину спідничку», покладатися на авторитети, а критично ставитися і до матеріалістичних пояснень, откидати їх, коли вони не певні, замінюючи їх більш певними, углублятися в аналіз, одним словом—на тлі теорії історичного матеріалізму без опрощень і

вульгаризму, ґрунтовно, а не догматично, не аргіогі, так щоб це було доведено для читача, розроблювати історію України. Це й є завдання, як я писав у своїй рецензії на книжку проф. М. І. Яворського, і сучасного і майбутніх поколінь, колективної праці старих і молодих, і з нахилом на бік соціології, і з нахилом на бік джерелознавства українських істориків. Проф. М. І. Яворський добре мене зрозумів, коли висловився навіть двічі (стор. 177—178), що я «щиро, без задніх думок, берусь за марксизм, других підганяю, сам вивчаю, щоб дати приклад молоді». Це так, але коли проф. М. І. Яворський обвинувачує мене в фетишизмі на підставі того, що я йому радив згадати про цих наших предків, що, завдяки, головним чином, зібраним матеріалам і спостереженням, він міг скласти свою книжку, давши їй лише нове марксівське освітлення, тоді я скажу, що такого одмеження я не визнаю ні раціональним, ні навіть елементарно справедливим, по латинському прислів'ю—*sum quique tribuere*—кожному своє: академіку М. С. Грушевському й іншим своє, а проф. М. І. Яворському своє; вони здобули своє місце в українській історіографії, а проф. М. І. Яворський—хай буде здоров і його поки-що здобуває; загальні-ж підсумки нехай підводитиме майбутній український марксист-джерелознавець.

Окрім методологічних проф. М. І. Яворський підіймає лише одне питання по змісту свого «Начерку»—це про доісторичну добу української території. Тут відповім коротко. Усі мої вказівки про археологію України (стор. 153—155) залишаються і зараз в своїй силі, бо вони не спростовані доказами антикритика на сторінках 179—182 його відповіді. Я не ставлю не уважно до джерел і до здобутків сучасної науки, і мої ствердження не були голословні.

Я сказав, з приводу його ствердження про існування в третичну добу людини, що в науці є й інший погляд і послався на Обермайера, про якого він не згадував; значить голословности не було й інші погляди в науці були, а моє ствердження спіралось на джерело, бо Обермайер не який-небудь популяризатор у цьому питанні на вірець В. Никольського, що про нього згадує проф. М. І. Яворський, і що—до речі додати—висловлюється за четвертичну людину і навіть не В. А. Городцов—автор археологічного підручника по археології, дослідувач російсько-української, а не європейської археології, а Обермайер—європейський авторитет; він таким уявлявся і найбільшому авторитету у питаннях археології і антропології в межах С. С. С. Р. Д. Н. Анучину. Я-ж сам і не підтримував і не откидав думки Обермайера про третичну людину, а лише констатував, що така думка в науці існує. Зараз проф. М. І. Яворський, скористувавшись моєю вказівкою на Обермайера, одкидає його тому, що він був єзуїт—абат, і з цього робить висновок, що я люблю духовних осіб (стр. 179).

Признаюсь, що я не знав цієї біографічної подробиці про Обермайера, але коли-б і знав, то все-ж таки книжки Обермайера по цій причині не одкинув би і мусив все-таки сказати, що він зібрав силу джерел і доказів проти третичної людини, хоч і протилежна думка про існування людини в третичну добу теж підтримана джерелами і доказами другого великого авторитета—Мортилье. Проф. М. І. Яворський посилається на новіші досліджування по цьому питанню критиків Обермайера,—це добре, але чомусь—і це дуже дивно і навіть не зрозуміло—як раніш він забув

в бібліографічних указівках і в тексті «Начерка» послатися на Обермайера, так зараз він забуває нагадати, що найавторитетнішим представником того погляду про третичну людину, якого він тримається, являється Мортільє, на якого він в бібліографії посилався. У Мортільє уся перша частина його книжки — 83 сторінки — присвячена всебічно обґрунтованому доказу існування третичної людини, а проф. М. І. Яворський промовчав про ці докази і в «Начеркові» і зараз в своїй антикритиці закидає голословний і легковажний докір, що я нагадую Кюве, що виступив проти Дарвіна і Геккеля (стор. 179). Моє власне відношення до питання про первісну людину було виявлено ще у 1914 році, коли я надрукував свою «Русскую историю», на 24 сторінці якої писав, що поява людини в третичну добу являється *a priori* допустимою, але докази цього не зовсім певні.

Зараз, пишучи свою «Історію України», я більш рішуче ставлюся до думки Мортільє, ніж до думки Обермайера, але знов таки лічу необхідним не казати про це догматично, як це зробив і робить проф. М. І. Яворський, а вказавши на існування двох поглядів з доказами того і другого. У всякому разі вирішуються ці питання не справою з формулярів Обермайера чи Мортільє, а їх доказами. А про те, що це питання зовсім не має нічого спільного, навіть аналогічного з боротьбою Кюве проти Дарвіна і Геккеля, нічого й казати. Коли-ж проф. М. І. Яворський цікавиться питанням про моє відношення до Дарвіна і Геккеля, то дам йому справку, що як дарвініст я вже багато років тому виступав з привітанням од Харківського університету на прилюдному засіданню, присвяченому пам'яті Дарвіна. Проф. М. І. Яворський надає велике рішуче значіння своїй справці про духовне походження Обермайера, мабуть, гадаючи, що воно іменно не дозволило йому прийняти теорію третичної людини, але чи була вже велика різниця для Обермайера, як догматика-ортодокса, приймати третичну чи четвертичну людину, коли і при четвертичній людині, йому треба було одкинути біблейську хронологію і замінити її археологічною — це з одного боку, а з другого — нехай загляне проф. М. І. Яворський в книгу Обермайера — і тоді він побачить, що той спірається завжди не на докази од біблії, а на дані геології, палеонтології, археології і історії. А що нарешті до закиду М. І. Яворського про мої симпатії до Обермайера, як до духовної католицької особи, то цей абсолютно безпідставний закид ображує не мене, а його самого, як методолога. Питання про археологічну класифікацію досить спірне, і класифікація В. А. Городцова і Нікольського, що на них посилається проф. М. І. Яворський, є одна з багатьох і не така авторитетна як Мортільє або Обермайера; на це лише я указав в своїй рецензії, і таким чином залишається в своїй силі моя теза, що «визнається в науці і інший поділ, що усовує перехідову добу і що для археології України більш придатний (стор. 154).

Залишаються в повній силі і мої твердження: 1) що проф. М. І. Яворський не дав нам власне археології України на підставі знахідок пам'ятників, 2) не зв'язав її з археологією Західної Європи (стор. 154).

Він і зараз в своїй антикритиці лише одмахнувся од моїх указівок про характернішу для України, так звану, Трипільську неолітичну культуру і взагалі про пам'ятники української археології в наших українських

музеях («Червоний шлях» 1923 р. № 9, стор. 154—155). Не порушена навіть моя коротка вказівка про культ предків і похоронні звичаї. Априорний і, додаю, трохи чудернацький характер малопояснення проф. М. І. Яворського, що поняття про душу та про богів людина не мала і не знала, «бо смерті звичайної вона не бачила, а бачила тільки загибель від пазурів звірюки. Я тоді-ж запитав шановного проф. М. І. Яворського: «хіба таки справді усі тодішні люде гинули від пазурів звірюки»,—і на це запитання він відповіді не дав та й не міг дати, бо це справді річ не можлива.

Нарешті висловлю побажання, щоб надалі усунутий був у нашому з проф. М. І. Яворським, обміну думок, коли він буде, той образливий запал, що на жаль він проявив його зараз, а я примушений був відповідати гостріше, ніж це роблю звичайно, а може ще було-б краще, щоб ми обидва виключно зайнялися творчою працею—він продовженням дуже необхідного і корисного для всіх свого «Начерку Історії України», а я скорішим випуском у світ трьох частин своєї «Короткої історії України».

Проф. Др.-мед. П. О. КУЧЕРЕНКО

Життя, старість та смерть в освітленні науки.

Життя, старість і смерть суть головні, основні відзнаки всього того, що існує перед нашим неозброєним та озброєним оком.

Народжуються, живуть, старіють і помирають сонця і їх системи.

Живе, старіє і напевне помре той «Supra-світ», який ми, люде, називаємо нашою соняшною системою.

Старіє і охолоджується, наближається до смерти наша земля.

Так каже астрономія, так каже геологія.

Народжуються, живуть, старіють і помирають всі організми рослинного та тваринного походження на землі, ті організми, з яких складається наш світ, «meso-світ».

Аналогічний процес ми помічаємо і в «infra-світі», в світі мікро-та ультрамікроскопічному (світ мікробів та атомів [радій]).

В цьому відношенні є повна аналогія в проявах життя і в макро-і в мікркосмі.

Коли-ж справа стоїть так, то тим самим вже а priori треба думати, що суть життя, старости і смерти—одна; що сили, що керують життям, обставини, що обумовлюють старість тих або інших систем і що викликають, т. зв., смерть—одні й ті-ж самі.

Ця сила не єдина; цих сил дуже багато, вони надзвичайно різноманітні; завжди вони комбіновані між собою; взаємовплив їх між собою через матерію дуже складний, але завжди, де вони керують, там ми помічаємо рух.

Рух—це найголовніша відзнака всього того, що є перед нашими очима; рухаються зірки, планети, земля, місяць; рухаються тварини, рослини, рухаються плини, гази, повітря; рухаються окремі клітини, однокліткові тварини; рухаються молекули, атоми, іони, електрони.

Рух просякає собою і т. зв. живу й мертву матерію; він є причиною того, що ми називаємо об'єктивною уявою, і без руху немає життя, старости і смерти.

Тут ми часто маємо вживати термінів «живий» та «мертвий».

Чим же відрізняється матерія жива від матерії мертвої?

На основі примітивних спостережень приймають, що головні відзнаки, т. зв., живої матерії суть—здатність до засвоєння, асиміляції, вподоблення, до дезасиміляції, розкладу тих або інших складних матерії, здатність до росту й розплодження.

Ще ніби-то характерна відзнака, це—нервово-психичні процеси, які відіграють таку велику роль в житті високо-організованих тварин.

Але цими примітивними відзнаками можна було-б користуватися для відріжнювання живого від мертвого лише тоді, коли-б ми обмежували свої спостереження макро та мікроскопічним світом.

Коли вже ми спускаємося в світ, т. зв., ультрамікроскопічний, світ молекулів та атомів, то там ця ніби різка межа, кордон, між «живим» та «мертвим» зникає.

В ультрамікроскопічному світі між цими двома формами матерії кордон падає, зникає; ці матерії об'єднуються і по формі і, головне, по тих силах, які керують ними.

Сучасна наука всі закони, здобуті спостереженням в царині, т. зв., мертвої матерії—відносно взаємовпливу електричностей, адсорбції та абсорбції, сил поверхового напруження, сил молекулярних рухів, взаємовпливу ріжнманітних іонів, сил осмосу та дифузії, капілярности та інших, що керують суто фізико-хемичними процесами—переносить явища, які відбуваються в, т. зв., мертвій матерії, на живу і не помиляється.

При переносі всіх наших фізико-хемичних даних на матерію живу ми можемо помітити ріжницю не якісну, а лише кількосу; в живій матерії ці сили ніби концентруються, скупчуються, а тому і зовнішні прояви цих сил очевидніші, яскравіші, ніж в, т. зв., матерії мертвій.

В той час, коли цей «рух» в мертвій матерії йде, т. би мовити, по «простій» смузі, кінець якої губиться в далекій безконечності, в живій матерії він набуває характеру лінії з «вузлами», характеру «хвиль», максимум яких припадає на жваві події в живій матерії.

Через максимум концентрацій сил та ріжнманітних енергій в молодому організмі, їхня крива ступнево спадає майже до нуля, яким можна рахувати роботу сил, що ми помічаємо в матерії мертвій.

Через максимум до повного розвою, потім до занепаду, старости та повного розкладу на первісні елементи, до, т. зв., індивідуальної смерті, коли вже між живим і мертвим ріжниці немає.

Життя складного організму, тварини або людини, є сукупність життя окремих органів та їх систем, окремих тканин і нарешті окремих клітин.

Життя клітини, це—є знову сукупність прояв ріжнманітних енергій, що керують в інфра-світі—світі біо-молекулів та біо-морів (Джиліо Тоз).

Життя клітини—це життя складного мікрокосму, в якому відбуваються не менш складні й значні події, ніж в мезосвіті, світі нашому, що перед нашими очима.

Сучасна наука встановлює певний зв'язок між проявом сил, що керують цим мікрокосмом, клітиною, та його виглядом, морфологією, тобто зовнішньою формою живої матерії; між статикою та динамікою ріжнманітних життєвих процесів вже перекинуто міцного містка.

Ці висновки дозволяємо собі зробити не на підставі спекулятивних міркувань, а лише на ґрунті реальних даних, обґрунтованих аналогією та основними сучасними спостереженнями.

Візьмемо прикладом той процес, що так часто зустрічається в психопатології і який називається каламутним набряканням (*Intumescensio opora*).

Суть його полягає в тому, що «здорова», нормальна клітина, яка має певну форму, структуру, відомим чином фарбується нашими реагентами—фарбами, щоб-то має певну «фізіономію», під впливом відповідних ушкоджень (напр., отруїння) цілком змінює її, набрякає, мутніє, протоплазма її робиться непрозорою; в ній з'являються все більші та більші краплі білкової вдачі, ядро—ніби розчиняється і, нарешті, разом з повною деструкцією ядра, головного керуючого центру клітини, протоплазма,

власне—клітина—розпадається на грудочки білкового детриту; так, шляхом добре нам відомих альтеративних та некробіотичних змін гине, помирає клітина; так, з «живої» матерії, здатної до надзвичайних концентрацій енергії фізичного та хемічного характеру, утворюється матерія «мертва».

Сучасна патологія каже, що тут не зникає, т. зв., «vis vitalis», гіпотетична, міфічна життєва сила, що не «душа» облишає свою оболонку, клітину, а ретельно шукає і дає відповідь.

Ми знаємо тепер цей процес дуже добре; він називається денатурацією, ґрунтовними одмінами білковини, колоїдальних розчинів, коли з тонко диспереного колоїду утворюється груба емульсія і напів-тверді т. зв., гелі (желе—драглі).

Аналогічний процес ми помічаємо на білковині курячого яйця, коли його зварити—з рідкого він робиться—твердим та густим.

Крім цього сучасна патологія знає ще приклади, коли нормальна клітина змінюється або в бік, т. зв., ліноїдних, жирових метаморфоз, трансформацій, або в бік, т. зв., вуглеводних перетворювань, або в бік, т. зв., пігментацій і т. инш.

Сучасна патологія встановлює для цих процесів і причину і механізм походження—етіологію, патогенез та відому морфологію.

Для сучасного наукового робітника вже немає сумніву, що кожна дія має свою причину, що кожна дія, як в живій, так і в мертвій матерії, супроводиться відповідними змінами образів, морфології і що вона може йти до певного порогу, певної кризи, за якою наступає перехід одної форми в иншу.

Сучасна фізика вчить нас, що кожна тверда матерія може зробитися, при певних умовах, рідкою, а ця—газом і навпаки.

Так само стоїть справа і в царині, т. зв., «живої» матерії; ріжниця лише квантитативна що-до порогів або криз, які хитаються тут близько до певних відомих пунктів, між якими взагалі можливі сумарні явища концентрації максимум'а енергії в, т. зв., «живій» матерії.

Так, наприклад, що до температурних умов для клітин нашого організму, (resp. цілого організму), то optimum буде $36-37^{\circ}$ за С., minimum = $+20^{\circ}$, maximum = $+40^{\circ}$ С з лишком. По-за цими «порогами» наступає смерть і клітини і цілого індивідуума.

Так тепер ми повинні уявляти собі, т. зв., життєві процеси; і коли ці узагальнення справедливі для окремих «камінців»—клітин, то ці висновки сміливо можна перенести і на цілий складний організм, на наше «я»; що діється в малому, те діється і в цілому, великому, бо матерія єдина, і однакові ті сили, що керують нею і в супра-і в мезо-і в інфра-світах (Фурньє Дальб).

Тут ми не торкаємося ще одного надзвичайно цікавого питання, що тепер поставлено на чергу сучасною фізикою, це—питання про існування взагалі матерії, яко певної реальности.

«Матерія не тільки з'ясована, але і знищена з'ясуванням»,—так каже один з видатних сучасних вчених Whetham.

Інакше кажучи, немає матерії, лише суть енергії, які можуть перетворюватися, трансформуватися одна в другу.

Але ми тут поки-що будемо вживати термін «матерія», яка досі була й буде найбільш легко реалізуємим об'єктом спостережень, особливо для біологів та патологів.

Зробимо підсумки сказаному. Принципової різниці між «живою» та «мертвою» матеріями—немає.

Сили, що керують цими формами матерій—одні й ті-ж.

На «живу» матерію треба дивитися, як на об'єкт приложення сил, при чому «розмах» цих сил не обмежений і в кожному випадкові він ріжний.

«Жива» матерія складається з тих же елементів, що й мертва, і керується тими-ж силами, але в ній вони, так би мовити, сконцентровані, зав'язані в «вузол» сил, при чому «розмах» їх обмежений оптимальними пунктами.

По-за цими пунктами «вузол» розв'язується, сили розпорошуються разом з дезінтеграцією «живої» матерії і наступає смерть, тоб-то нівелювання, прирівнення до оточуючого середовища.

Далі, слідуючим питанням, що нас цікавить,—є старість, її причини, походження або патогенез, бо на старість треба дивитися як на, т. б. мовити, фізіологічну хворобу.

Приймають, що пересічно для людини крайнім віком треба рахувати 75—76 років (Бодіо).

Але треба зауважити, що старіють не тільки люде, а й тварини й рослини.

Відомо, що, напр., собака в середньому живе 12—15 років, птахи—лебідь—до 50 років, какаду—до 80 років; в цьому віці всі ці тварини виявляють всі ознаки того, що ми називаємо старістю.

Так само стоїть справа і з рослинами, при чому життєві цикли й у них надзвичайно варіабельні; так, одні з них живуть лише короткий час—в-осени помирають, з тим, аби через своє насіння поновитися в слідуючому теплому періоді року; інші живуть кілька десятків років, а іноді—століть (дуб).

На цих останніх (багатолітніх) добре помітні всі відзнаки старости: вони так само підлягають законові життєвих циклів.

Зовнішній вигляд старого організму надзвичайно характерний; так, старі люде вже сами почувають, що вони гублять свої сили; їх мало цікавить те, що оточує.

Кожен рік наближає їх до смерті—шкіра їх робиться в'ялою, м'язи—кволими, кістки—ламкими, органи (печінка, серце etc.)—твердіють, склерозуються; всі органи, в тому числі й центральна нервова система,—занападають, атрофуються, разом з чим ми часто помічаємо дементні явища з боку психіки (*Dementia senilis*).

Картина глибокої старости—надзвичайно сумна!

Не даремно у всі часи історичного, культурного життя кращі люде шукали й шукають засобів боротьби зі старістю.

Алхемія шукала філософського каменю, аби уникнути цього жахливого явища.

Вчені раціоналістичних течій так само поклали багато зусиль і шукали (І. Мечніков) і шукають (Steinach) того «життєвого елексиру», «живої води», при допомозі якої можна було-б «вимолоджувати» наш організм.

Поки-що всі спроби були безрезультатними це пояснюється тим, що причини і патогенез старости поки-що мало нам відомі, наука про старість розвинулася ще неповні, а тим самим ми поки-що позбавлені можливості уникати цих причин, оскільки ми їх знаємо мало.

У всякому разі в цьому відношенні зроблено де-що і вже тепер ми можемо відповісти на де-які запитання.

По-перше, тепер ми знаємо, т. зв., передчасну старість, яка залежить від яких-неб. певних шкідливих причин виключного характеру.

По-друге, ми знаємо те, що є ще і, т. зв., фізіологічна старість, цеб-то старість, що з'являється наслідком не хвороб, а причин ендогенного характеру, цеб-то причин, які виникають в самому організмі під час його функціонування.

Тепер ми можемо поставити перед собою слідуючі питання: чи можна зовсім уникнути старости та її логичного кінця—смерти, зробити наш організм безсмертним.

Коли-ж це не можливо, то чи не можна продовжити людський вік ad maximum, зробити життя легким, старість спокійною, здоровою, фізіологічною, а смерть—бажаною, яко бажаний сон після тяжкої роботи.

На перше запитання сучасна наука суворо відповідає негативно—не можна; як не можна утворити «perpetuum mobile», так неможливо досягнути вічного життя.

Правило життєвих циклів, хвиль, розпросторюється на всі форми матерії супра-, мезо-, та інфрасвіту.

Всі форми матерії старіють; енергія розсіюється і вона неминуче переміщається з центрів найбільшого напруження в місця—найменшого.

Ентропія (Klausius) всього світу наростає, бо шляхів розсіювання енергії дуже багато.

Концентрація всіх сил, всієї енергії в одному місці—початок світу, форма його народження; остаточне розсіювання енергії, повна ентропія—смерть (Лебединський).

Ці закони керують і макрокосмом, вони справедливі і для організму живої істоти.

Махітум концентрації сил в живому організмі припадає на момент зародження і формування організму, на період його розвитку.

В цьому періоді форма живої матерії набуває найбільшої опуклості, яскравості та краси.

За цим періодом, т. зв., дитинства та юнацтва, періодом жвавості, бадьорості та мрій, настає період 20—40 років порівнюючої рівноваги, після якого починаються прояви відзнак розсіювання енергії, приголомшення всіх функцій; нарешті напруження енергій в організмі досягає свого «абсолютного нуля»—рівню енергій мертвої матерії, організм помирає.

Очевидно, що тут ми зустрічаємося з одним з космогонічних принципів, що керують всім світом і в тому числі нашим організмом.

Наш організм—є лише дрібна частина великого цілого й очевидно підлягає одним і тим-же законам.

Звичайно, що цей стан суперечить намаганням нашого розуму; наше «я» не може помиритися з положенням, що воно підлягає—через старість і смерть—повному знищенню, наш розум шукає виходу, шукає безсмертя; звідси виникли різні філософсько-релігійні системи, прихильники яких тішаться тими мітами, що утворені ними-ж для власного спокою; більшість просто і безпосередньо вірує в загробне життя зо всіма його аксесуарами, свідома-ж частина (Л. Толстой)—метушиться, шукає—спочатку раціоналістичних засобів до вирішення цих питань, потім губить душевну рівновагу і переходить до метафізичного табору.

Отже, як тепер ми уявляємо собі, цей процес, що так жахає людей, називається старістю.

Можна наперед сказати, що раціоналістичне вивчення його ще тільки в початку.

Наука про старість ще почала лише розвиватися після робіт Деманжа, Казаліса, Меркеля, Мечнікова, Р. Вірхова, Рібберта, Штайнаха, Воронова.

Думки їх різні, підходи різноманітні, різні й висновки, але ґрунтовні ідеї по суті доволі близькі.

Тепер ми можемо зазначити, що під час старіння організму помічається один головний процес, це—загибель, т. зв., паренхіматозних елементів в самому широкому розумінні цього слова та заміщення їх злучною, фіброзною тканиною, т. зв., інтеретицією.

І. Мечніков характеризує цей процес, яко «боротьбу» між «нешляхетними» та «шляхетними» тканинами нашого тіла.

На думку І. Мечнікова, головну роль в цьому процесі відіграють ті клітини, що називаються «фагоцитами» і які здатні до «фагоцитозу», поїдання інших клітин, бактерій і т. п.

Ці елементи «поїдають», т. зв., паренхіматозні—печіночні, гангліозні і т. инш., і так виникають атрофічні явища зі старих людей.

Крім того, І. Мечніков надає великої ваги тим змінам в артеріях старих людей, що мають назву артеріосклерозу; на його думку, ці зміни в артеріях з'являються наслідком хроничного самоотруїння з кишок, в яких перебуває в звичайних умовах багато різноманітних бактерій, що сприяють процесам гниття; продукти-ж бактеріального гниття всмоктуються в організм та впливають на кров'яні жири і взагалі на всі складові елементи тіла.

Так само великого значіння в походженні старости надають артеріосклерозу й інші автори—Деманже, Казаліс і т. д.

Але тут ще необхідно остаточно з'ясувати, які саме елементи нашого тіла раніше змінюються під впливом старости, чи то злучна тканина (склероз її) та жири (артерії), чи то паренхіма; в цьому відношенні існують думки (Kyrle), що первітньо може страждати, атрофуватися сама паренхіма, а злучна тканина наростає лише другоразно.

З другого боку відносно, т. зв., артеріосклерозу так само треба зауважити, що патогенеза цього страждання, яке безумовно відіграє в походженні старости велику роль—ще не зовсім з'ясовано.

Коли відкинути вплив таких чинників, яко сифіліс та різні інші аналогічні моменти, то на, т. зв., чистий артеріосклероз, або, краще сказати, атеро-склероз припадає $\frac{1}{5}$ всіх випадків змін в кров'яних жилах.

Лише тепер після спостережень Стуккец, Ігнатовського, Мойсііва, Анічкова, Aschoff'a та инш. патогенез атеро-склерозу помалу з'ясовується в той спосіб, що в даному разі відіграють велику роль підвищення кров'яного тиснення та хоча-б і незначна, але хронична гіперхрометеринемія (підвищення кількості в крові ліноїдів взагалі та хометерину зокрема).

Облишаючи поки-що обговорення питання про походження атеро-склерозу, ми можемо лише підкреслити наше повне погодження з тією думкою, що значіння цього основного страждання кров'яних жил в походженні старости і, нарешті, смерті—велике.

За Казалісом можна з повним правом сказати, що «наш вік—є вік наших кров'яних жил».

Але тут треба зауважити, що часто розтини трупів старих людей не стверджують цього принципу, доволі часто ми зустрічаємо винятки з цього правила; в подібних випадках треба гадати, що первітні явища атрофій виникають в самих паренхіматозних елементах (напр., головного мозку, печінки etc.).

До цієї думки приєднується відомий патолог Н. Ribbert¹⁾.

На думку цього вченого, первітні сенільні зміни виникають в залежності, не від атеросклерозу, а в зв'язку з, т. би мов., «вичерпанням» запасів енергій в самих клітинах, та «засміченням» їх апарату.

Що торкається думки Н. Ribbert'a, то вона заслуговує на саме уважне відношення; вона щільно зв'язана зі всім тим, що сказано вище відносно, т. зв., життєвих циклів або хвиль.

Крім цього, вона стосується ще одного надзвичайно важливого пункту, а саме—питання про регенерацію або відродження взагалі.

Дійсно, тепер ми уявляємо собі людський організм, як складний механізм, надзвичайно комплікований кооператив мільярдів окремих істот—клітин.

Об'єднання їх в єдине ціле, в організм, т., зв. *Consensus partium*—переводиться через крів, пасоку та нервову систему²⁾.

Т. чином, страждання крово-та пасоко-силової систем може відігравати певну роль в розпаді цього кооперативу, але не треба забувати, що руйнація другого апарату зв'язку нервової системи, в широкому розумінні цього слова, так само може відбиватися шкідливо на нормальному «*Consensus partium*», нормальних взаємовпливах різних частин нашого тіла.

Роль нервової системи, цього складного акумулятору енергій, надзвичайно важлива і відповідальна.

Тут треба згадати ще про надзвичайно важливий, твердо встановлений факт.

Відомо, що нервова система—це є один з органів, що існує з самого початку індивідуального життя до самого кінця «кількосно» без змін.

Правда, нервова система на протязі всього життя удосконалюється, ускладняється в функціональному відношенні, але кількість гангліозних клітин, носильників наших нейропсихичних властивостей, облишається постійною.

Справа в тому, що решта тканин та органів, як шкіра, печінка, селезінка і т. п. можуть регенеруватися, відроджуватися, поновлюватися з різною силою; нервова система, краще сказати—центр. нерв. система (головний та хребтовий мозок), тоб-то гангліозні клітини до регенерації, відродження абсолютно не здатні; інакше, в разі, коли гангліозні клітини загинули, то вони не поновлюються, не відроджуються, як це роблять, напр., клітини епітеліїв та інших тканин, і т. ч. людина губить частину свого інтелекту.

Треба цілком приєднатися до думок сучасних дослідувачів, які кажуть, що ті гангліозні клітини, з кількістю яких ми народжуємося на світ, існують до самої смерті і на протязі всього життя лише удосконалюються, диференціюються разом з ускладненням та розвитком розумової роботи мозку.

¹⁾ Який в своїй монографії «*Der Tod aus Altersschwäche*» висловлює між иншим думку, що «*Makrophagentheorie*» Мечнікова—це є непорозуміння.

²⁾ Див. нашу статтю «Про внутрішню секрецію», «Черв. Шлях», ч. 8.

Між іншим, згадаємо про той принцип, що лежить в основі того явища, яке ми називаємо регенерацією, відродженням клітин та тканин.

Сучасна наука зазначає, що між здатністю до регенерації та, т. зв., диференціацією, удосконаленням функцій є певний зв'язок—між цими функціями є відворотно пропорціональні взаємовідносини.

Інакше—чим вище в функціональному відношенні організовані клітини (напр., гангліозні клітини), тим менше вони здатні до регенерації, відродження й навпаки.

Так, найкраще регенеруються епітелії, кров, злучно-тканні елементи; гірше регенеруються паренхіматозні елементи—печінки, нирок і т. п., нарешті зовсім не відроджуються гангліозні клітини.

Отже, з цього біологічного правила виходить, що наш організм, ціною диференціації своїх, т. зв., «шляхетних» елементів, втрачає здатність до їх поновлення, регенерації.

І в той час, коли епітелії (шкіри та слизових оболонок), кров, різні деривати мезодерми (середнього зародкового листочку) весь час вмирають і відроджуються, поновлюються, елементи ц. н. с. лишаються кількох без змін; коли-ж гангліозні клітини гинуть, то вони не «злущуються», облишаються на місці і «ховають» їх, фагоцитують, т. зв., «непронофаги».

Інакше:—життєвий цикл для гангліозних клітин—70—75 років, для елементів, напр., крові, епітелію—може де-кілька днів.

Але все-ж таки, чим же обумовлюється обмеженість життєвого циклу таких елементів нашого тіла, як мускульних волоконця серця, клітин печінки, нирок і, особливо, гангліозних клітин, які уявляють собою, т. зв., паренхіматозні елементи нервової системи?

Тут ми повинні повернутися трохи назад і пригадати все те, що сказано вище про енергії.

По-перше, сучасна фізика каже, що головні відзнаки світових сил ті, що, з одного боку, при виконанні якоїсь роботи вони перетворюються і зберігаються (закон зберігання енергій), але, з другого боку, ними керує ще закон, т. зв., розсіювання.

Кожною енергією, коли вона має форму не теплової енергії (напр., форму механічної, променистої, електричної і т. п.), ми в даному місці на землі користуємося лише тимчасово (Лебединський).

Всі енергетичні процеси ведуть до того, що облишається одна форма енергії—теплова; а через те, що тепло переходить від вищих температур до нижчих, то всі тіла нарешті мають бути нагріті до однієї й тієї-ж 1° .

Інакше, ентропія світу нарастає (Карно-Клаузіус); високоцінні енергії перетворюються в малоцінну форму—тепло, яке вже розсіюється з тим, аби загальна 1° світу, якого ми бачимо, нарешті впала до свого абсолютного нуля—до—273°.

Енергія, коли вона трансформується, переміщується з місць більшого напруження в місця меншого; рух—закінчується спокоєм, життя—смертю.

З цього можна зробити висновок, що концентрація енергій в одному місці—початок світу, форма його народження.

Для біолога концентрація енергій припадає на момент оплодження жіночої полові клітини сперматозоїдом.

Другий закон енергій ще каже, що під час перетворення тепла в механічну роботу, хоча-б ці процеси і були-б відворотні, корисна

діяльність завжди менше 100%, частина енергії завжди пропадає, розсіюється, помітний рух завжди частково перетворюється в непомітний.

Ідея «вічного двигуна», як каже сучасна фізика, не може бути здійсненою.

Тепер, коли ми ці основні принципи перенесем в обшир біології (а на це ми маємо тепер повне право), то ясно, що і живого, індивідуального, «*perpetuum mobile*» не можна собі уявити; його не може бути, що природа доводить нам що-дня.

Живий організм, це—складна машина, первітним камінцем якого є окрема соматична клітина.

Клітини внутрішніх органів стосуються зовнішнього світу не безпосередньо, а через кров та пасоку; з кров'ю вона одержує все, що потрібно за-для процесів асиміляції та дезасиміляції; через кров та пасоку вона виділює все те, що ми називаємо продуктами обміну матерій, її метаболізму і весь час, на протязі індивідуального життя, в клітинах організму відбувається складний процес «горіння» або «жевріння», процес обміну матерій і трансформацій енергій.

Отже, під час цих подій, цього «горіння», в протоплазмі і в ядрі виникають, т. зв., «шлаки» (Н. Ribbert), лишки продуктів обміну, які можуть мати вигляд різних субстанцій—пігментів самого різного характеру, холестерину і т. п.

Можливо, що цьому хроничному процесові «засмічування» апарату клітин, особливо тих, які конечно необхідні для життя цілого організму (напр., м'язові елементи серця, гангліозні клітини голов. мозку etc.), ще сприяють і ті різноманітні, т. зв., дегенеративні явища в основі органів (в нейро-глії, в злучній тканині, у стінках крово-та пасоко-сплавів etc.), які так часто супроводять та ускладнюють те, що ми називаємо старістю.

З огляду на те, що сучасна наука розглядає тепер, т. зв., проміжні субстанції—хрящ, кістка, колагенні та еластичні волоконця—яко живі утворення, треба гадати, що й ці складові частини організму мають свій обмін матерій і так само, з віком, можуть «засмічуватися» продуктами обміну матерій; так ми з'ясовуємо ті процеси, що називаються дегенераціями або, скраще казати, метаморфозами патологічного, хворобного характеру (напр., гіаліноз).

Коли-ж страждає основа нашого організму, то ясно, що це може лише погіршити процес метаболізму в самих клітинах; клітини ще швидче можуть «засмічуватися», старіти, бо утруднюється плив і крові і пасоки.

Так наступає «старість», занепад організму індивідууму; ясно, що старість з'являється неминучим наслідком сукупності життєвих подій і в цілому організмові і в окремих клітинах.

Ті елементи, що природою розташовані на поверхнях (внутрішніх та зовнішніх) нашого тіла і що можуть викидати свої «шлаки», «сміття», разом з тими клітинами, які старіють і злущуються (як це ми помічаємо на епідермі шкіри, на епітеліях слизових оболонок, до певної міри кров'яні та пасокові елементи, елементи насінньових каналців), ті майже до самої смерті лишаються молодими та діяльними.

Так, напр., сперматозоїдів знайдено живими на трупах навіть 90—100-літніх осіб.

Ті-ж елементи, яких природа «замкнула» в глибині органів та крім цього піднесла до певного, іноді надзвичайно високого ступня функціональної

диференціації і тим самим позбавила можливості до регенерації, відродження,—ті зникають, підлягають ріжним дегенеративно-атрофічним явищам і нарешті—вмирають.

Так, в протилежність погляду І. Мечнікова, за Н. Ribbertом «старість» виникає не другоразно, а первітно в найголовніших елементах нашого організму—в гангліозних клітинах ц. н. с., мускульних волоконнях серця, а потім і в клітинах інших органів.

Так-то виникає фізіологічна старість, так наступає фізіологічна смерть.

Тепер ми відріжняємо смерть патологічну від фізіологічної.

Патологічна смерть, це є загибель організму або через нещастя, або ушкодження, або якусь хворість. На другу форму смерті, фізіологічну, організм вмирає неминуче, але через фізіологічну, природню старість, коли він досягає кінця свого життєвого циклу так, як це було з одною 93-літньою особою, останніми словами якої були: «...велика подяка за цю останню послугу; коли ти будеш такий старий, як я, то мусиш прийти до висновку, що смерть для людини бажана так, як і сон». (Savari Brillat).

Так змальовується картина життя та старости організму тварини (resp. рослини) на підставі сучасних наукових спостережень.

На підставі цих думок фізіологічну смерть треба рахувати логічним кінцем, сумарним явищем всіх зазначених подій в організмові.

Поскільки функціонує центральне серце та ц. н. с., постільки живе організм, живе індивідуум; разом з атрофією, занепадом цих головних органів—атрофується весь організм і нарешті гине.

Фізіологічна смерть—це є смерть, гол. чином ц. н. с...

«Die natürliche Tod ist ein Gehirn-Tod»¹⁾—так каже Prof. N. Ribbert, і з цим треба цілком погодитися.

На користь цього положення каже весь наш сучасний, хоча і невеликий досвід.

Звичайно, що все сказане не розкриває повністю загадки старости і смерті, ці слова лише частково підіймають край завіси, якою закрито від наших очей таємниці природи.

Ще є надзвичайно багато не розгаданих і цілком не розв'язаних питань в цьому відношенні.

Ми ще не можемо відповісти на запитання, а чому наш нормальний життєвий цикл обмежений 75—100 роками, чому одні тварини живуть надзвичайно мало, інші надзвичайно довго.

Наука про старість і смерть ще молода, але вже й тепер вона дає нам можливість мати певні надії.

Треба сподіватися, що вона має ще розвинутися; що вона, спіраючись на наші знання про суть життєвих подій, на новітні дані біофізики та біо-хемії, на дані патології та науки про внутрішню секрецію, озброєна експериментом, все-ж таки нарешті розв'яже нам ці основні питання.

Тут ми не будемо тішити свій розум, як це роблять адепти ріжних релігійно-філософських систем, не будемо закривати очей перед жахом старости і смерті, не будемо ховати свою голову під крило.

¹⁾ Природня смерть є.

Коли ж потрібно зробити якогось загального висновку, то тут треба лише привести думки з «Сучасної Релігії» Мейер-Бенфец, який сказав, що «особа повинна загинути цілком і цього уникнути неможливо... але чим життя було повнішим, тим воно більше залишає після себе наслідків».

Ми не будемо тішитися теорією вічності зародкової ідіоплазми Вейсмана, а просто, дивлячись у вічі смерті, будемо завойовувати крок за кроком своє життя.

«Наше покоління немає шансів дожити до фізіологічної старости і до природної смерті, але воно може тішитися тим, що молоді зроблять де-кілька кроків до цієї мети...

...Цей прогресивний похід вимагає ще багато жертв... аби досягнути цього необхідно, аби люде були певні в міцності науки та в шкідливості забобонів, що глибоко повростали».

Так каже один з вчених, який поклав багато зусиль, аби розв'язати поставлені нами питання—проф. І. Мечніков.

Треба думати, що через детальне виучування цих питань, при допомозі сучасних нових галузів науки, еugenіки та расової гігієни, на ґрунті нових фактів, які нам дає ендокринологія¹⁾, через евбіотику ми нарешті досягнемо знаннів про макробіотику, тоб-то науку про довге і добре життя та тиху, спокійну смерть.

¹⁾ Наука про залози зі внутрішньою секрецією.

До питання про Кармалюка.

(з приводу статті Якимовича «Устин Кармалюк у судових актах»¹⁾).

Постать подільського розбійника Устима Кармалюка діждалася після відомої розвідки Ролле (Antonij I. «Gawędy z przeszłości» t. I Lwów 1879—Opryszek, opowieść zdarzeń prawdziwych; переклад у «Київській Старовині», 1886, III) нового дослідника. Маємо на увазі С. Якимовича з його статтею про Кармалюка, що є початком праці. Стаття виконана переважно по судових актах, що переховуються в бібліотеці Кам'янецького ІНО. Зміст її однак полягає не лише у викладі здобутого матеріалу з судових актів. Ми маємо де-кілька слів про історію дослідів про Кармалюка, про історію самих актів, короткий огляд тих історичних умов, на яких виникла справа розбійника, далі маємо опис життя та вчинків його по архівних матеріалах; нарешті додається текст пісні про Кармалюка, яка записана на його портреті в Кам'янецькому музеї старовини.

Нам також довелося переглядати згадані судові акти і взагалі працювати над питанням про Кармалюка, тому й ми подаємо тут де-які уваги до статті С. Якимовича.

«В Кам'янецьких судових актах,—каже С. Якимович²⁾,—ми маємо переважно певні хронологичні дати та описи вчинків Кармалюка, на підставі яких можна багато де-чого додати, що оминув Ролле, та виправити його фактичні помилки, але там, за поодиноким винятком, ми не знайдемо нічого, що може допомогти зрозуміти ту незвичайну популярність Кармалюка серед української людности... Після безпосереднього знайомства з Кармалюковими судовими актами та фольклорною літературою про Кармалюка стало також можливо зробити й другі висновки, що праця Ролле утворена не лише на студіюванні офіційних документів, але часто і густо на своїх власних спогадах та на спогадах тих знайомих Ролле, що багато знали про Кармалюка, а може й брали живу участь в епопеї Кармалюка»...

Далі автор висловлюється, що Ролле освітлює особу Кармалюка переважно негативно: «у Ролле була передузята думка довести, що Кармалюк зовсім не є народний герой, а тільки звичайний розбійник, один з останніх могикан минулої гайдамащини». Навпаки—у Ролле почуваються живі симпатії до тієї шляхти, що терпіла від вчинків Кармалюка, тому він раз-у-раз малює її «мужність», яку вона виявляє, живучи «серед ціничної української людности, що повсякчасно тягне за гайдамацькими традиціями».

¹⁾ «Черв. шлях», 1923, VIII, стор. 112—135).

²⁾ «Черв. Шлях», VIII, стор. 115.

Отже приходиться, на погляд С. Якимовича, визнати працю Ролле одним з першорядних джерел до вивчення Кармалюка, бо тих судових актів, що були своєчасно переглянуті Ролле, тепер немає.

Звертає теж дуже велику увагу С. Якимович на «невідомого автора» передмови до перекладу статті Кармалюка, який визнає архівний матеріал про Кармалюка не завжди певним джерелом до характеристики справи: «Тогдашним военным и гражданским властям, преследовавшим и судившим Кармалюка, не было дела ни до социального положения народа, на которого они имели свой постоянный взгляд, ни в частности до семейного разгрома Кармалюка и перенесенного им душевного потрясения и мук; они не входили и не могли входить в обсуждение ни обстоятельства отдачи его в солдаты, ни личных и общенациональных мотивов, руководивших его ненавистью к панству и всему соприкасавшемуся с ним и ожесточенною над ним местью; они имели дело с фактом нарушения закона и судили Кармалюка, как дезертира, вора, грабителя, разбойника, беглаторжника»¹⁾.

Судова справа Кармалюка не провадилась об'єктивно, судці теж переважно були з панів, яких переслідував та бентежив Кармалюк.

З другого боку, С. Якимович каже, що його праця про Кармалюка є «антитеза тому народньому герою, про якого ми довідуємось з народніх пісень та переказів»²⁾.

С. Якимович повторює свою тезу про надмірну ідеалізацію Кармалюка у народній поезії та усіх статтях, що нею користуються не раз. Ідеалізований тип Кармалюка мало в'яжеться з тим дійсним Кармалюком, про якого ми довідуємось з судових актів³⁾, такий загальний погляд його на особу розбійника.

Таким чином, з одного боку ми бачимо бажання автора перевірити судові акти та працю Ролле, а з другого—скинути з Кармалюка ті ідеальні риси, якими прикрила його народня фантазія.

У нашій замітці ми не маємо наміру показати, оскільки правдиво перевірів С. Якимович працю Ролле, а також оскільки він досягнув зниження ідеалізації розбійника.

Ми подамо де-кілька уваг до того, як переглянув автор самі судові акти, й зробим де-які доповнення. Ми не зменшуємо цінності праці С. Якимовича, не можемо подати й останнього присуду, бо вона лише розпочалася, одначе, розділ її, який ми маємо перед собою—«У. Кармалюк у судових актах»,—на нашу думку, повинен дати не лише формуляр К-а, який, як ми вважаємо, бачимо у С. Якимовича, формуляр, безумовно, цікавий, повніший ніж у Ролле, але й живу часом постать Кармалюка. Судові акти подають не лише хронологічні дати, не лише імена, а цікавий часом психологічний матеріал, не кажучи вже про побутові риси.

Поперед усього, треба зазначити ту тезу автора, що ніби акти, що розглянув Ролле, зараз не існують, зникли. Власному розгляду оповідання Ролле ми присвячуємо особливі рядки у другому місці, але повинні сказати, що і С. Якимовичу і нам особисто довелося мати у своїх руках якраз ті пакунки, які переглянув Ролле і які між иншим були матеріалом до його оповідання. Зате, цілком справедливо гадати, що Ролле

¹⁾ «Київ. Стар.», 1886, III, с. 496.

²⁾ «Черв. Шлях», 1923, VIII, с. 117.

³⁾ «Черв. Шлях», VIII, с. 117.

бачив відповідного матеріалу більше. Ще автор передмови до перекладу Роллевого оповідання про Кармалюка каже, що Ролле бачив 9000 приблизно аркушів архівного матеріалу. Зараз його, по тому розрахунку, який робить С. Якимович, є 4592 аркушів. Ми можемо додати ще 13 аркушів, що пощастило знайти в Центральному Архіві в Кам'янці. Далі, судові акти, що містять у собі матеріал про Кармалюка, не завжди мають у заголовку ім'я Кармалюка. Так полягає справа з тим пакунком, що С. Якимович рахує другим по порядку: «Дело следствием произведено по предписаниям гражданского и военного начальств о возмущении содержащихся в здешнем тюремном замке арестантов и побеге оных»¹⁾. Ролле цілком справедливо зупинявся на подібних зшитках, і, можливо, що Центральний Архів у Кам'янці чи інші подільські архіви якраз ще заховали судові матеріали про Кармалюка під заголовками, які не згадують імені його. Безумовно, що можлива і їх загибель. Ще на XI археологічному з'їзді І. Каманін подавав доклада про їх скрутне та лихе становище, відсутність описів, незабезпеченність взагалі. Тоді-ж акад. Д. І. Багалій пропонував перевезти до Києва діла про повстання 1863 року і інші. Можливо, як-би коли це побажання було здійснено, було-б перевезено й акти про Кармалюка.

С. Якимович каже нам про VI томів актів про Кармалюка. Ми додаємо ще один том, і, беручи на увагу хронологічні його дати, рахуємо його на п'ятому місті. Тому весь наш матеріал має такий порядок:

I. «Дело о преступнике Устиме Кармалюке, который участвовал в ограблении людей в Литинском повете» (по описи 18, Арх. № 17, на 60 листах, фактично на 124-х).

II. «Дело следствием произведенное по предписаниям гражданского и военного начальств о возмущении содержащихся в здешнем крепостном тюремном замке арестантов и побеге оных» (по 18-й описи Арх. № 65, на 379 листах, фактично—на 329 аркушах).

III. «Дело (за 1828 рік) о бежавшем с каторжной работы разбойнике Василие Михайлове Гавриленко (он-же и Кармалюк) и прочих сотоварищах его за чинимые грабительства» (по 55 описи, Арх. № 7, на 2071 листах, фактично на 1235 арк.).

IV. «Дело Летичевского уездного суда № 1106 о шайке преступника Кармалюка за ограбление подполковника Дембицкого и прочем» (по 108 описи, Арх. № 6, на 2591 лист., фактично на 2569 арк.).

V. «Дело о преступнике Кармалюке» (с 11/VII 1834 года, по арх. описи 1916 г. № 317, на 13 аркушах). Справа головним чином Марії рекрутки, якої ніхто не хотів узяти на поруки.

VI. «Дело Летичевского уездного суда, № 1940, о шайке преступника Кармалюка за ограбление посессорши села Красноселки Поплинской» (по 108 описи, Арх. № 195, на 1726 листах, фактично на 1736 арк.).

VII. «Дело о бежавшем из Сибири с каторжной работы Иустине Карманюке, сужденном за побег из Сибири и воровстве разных вещей, и о подсудимых Михайле, Андрее и Никифоре Блажкунах, сужденных за пересодержательство Карманюка и совместное воровство вышеупомянутых вещей» (по 63 описи, Арх. № 195, на 1093 листах, фактично на 380).

1) «Черв. Шлях», VIII, с. 114.

Стаття Якимовича починається з короткої передмови про пісні та перекази про Кармалюка та малювання його постати у красному письменстві, після чого він подає коротку історію виникнення праці Ролле про Кармалюка. На його думку, стаття Ролле була відповіддю на розвідку М. Симашкевича «Римское католичество и его иерархия в Подолии»¹⁾. Симашкевич «освітлює Кармалюка, як народнього героя та месника польському панству за кривди українського селянства, чому польська шляхта весь час переслідувала Кармалюка й перевернула його навіть в державного злочинця». Що на Ролле згадана розвідка могла мати свій вплив, це, думаємо, можлива річ, однак, на наш погляд, це не є одинока причина, чому Ролле узявся за питання про Кармалюка. Ролле дав цілу низку розвідок про минуле життя Поділля у оригінальній формі оповідань напівісторичних. Ролле й тому зачепив тему про Кармалюка, що він торкався й гайдамачини. Йому належить, як зараз гадають, 49 праць²⁾ і майже усі вони присвячені минулому України. Особливо слід нагадати такі, як «Zamieszki Podolskie na kresach mułtan'skich, Kраків 1872; «Opowiadania historyczne» Львів 1876, друге видання 1878 р., де між іншими маємо Książę Sarmacyi (історія Юрася Хмельниченка, обраного у свій час турками гетьманом «турецької» (правобережної) України, з титулом князя Сарматського, й вкараного турками у Кам'янці за жорстокості; «Na kresach», де читаємо про події наприкінці XVIII ст. коло Кам'янця та у Княжполі, коли Котинський паша надіслав татар пограбувати після барської конфедерації, з номети, польські маєтки; Tynna w kon'cu XVIII wieku (про відомого у ті часи авантюриста Карла Нассауського), два томи «Gawędy z przeszłości» Львів 1879, де якраз міститься оповідання про Кармалюка під заголовком «Oprzyszek»; «Trzy opowiadania historyczne» Льв. 1885, між другими—Semen Nałewajko; «Z przeszłości Połesia Kijowskiego, opowiadania historyczne—між ними—«Kozacy na Połesia»; Opowiadania historyczne, serya trzecia, Kраків-Варшава, 1882 р. з оповіданням «Straszny jozef»—про Йосипа Стемпковського, відомої постати за часи Коліївщини; «Opowiadania» serya IV, Варшава-Краков, 1884 р., з оповіданням «Na szpalkowym szlachu (про події за часи народнього повстання на Поділлі під керівництвом Шпака). Писав Ролле й про Савву Чалого («Sawa Czałenko», Kраків, 1887 р.) й багато інших оповідань та розвідок. У Ролле ми маємо певний цікл творів, які торкаються народнього життя України, часть повстань. Гадаємо, що треба поставити інтерес Ролле до Кармалюка у зв'язок з інтересом його до згаданих тем взагалі, в зв'язок з тим світоглядом, який виявив Ролле у своїх історичних працях, а не лише в зв'язок з книгою Симашкевича. Це цікаве питання, і ми особисто підіймаємо його у другому розділі своєї роботи про Кармалюка. Тут нам надає важливу вказівку О. Єфименко, коли каже, що усі майже польські історики вважають прояви незадоволення селянства панством за бунти.

Перше, ніж торкнутися головного зараз для нас питання, оскільки С. Якимович використав для своєї мети судові акти, ми ще зупинимось на невеличких дрібницях,—згадках автора про перекладчика оповідання Ролле «Кармалюк» (такий заголовок дає перекладчик Роллевого оповідання «Oprzyszek»), наведеної пісні про Кармалюка, а також історичних уваг.

¹⁾ Кам'янець на Под., 1872.

²⁾ Е. С. (іцінський). Хронол. список трудов Ролле. Труды Подольск. Арх. Общ., т. X, с 517—527. Кам'янець, 1904.

Автор висловлюється, що й передмова, а, можливо, й сам переклад належить В. Б. Антоновичові¹⁾. Отже скоріш, що переклада (а може й передмову) зроблено С. А. Венгрженевським²⁾, який йшов теж по дорозі Ролле, що-до інтересу до історії Поділля.

Далі автор подає пісню про Кармалюка, що міститься на другому боці його патрету у Кам'янецькому музейові. Переписано пісню з помилками, про що ми будемо говорити в розділі «Кармалюк в народній поезії та переказах». Пісню, додаємо, написано рукою відомого «подільського Міллера», відомого М. Орловського, що залишив після себе цікаву літературну спадщину. Між иншим, йому належить вірш до картини «Біда селянина». Картина переховується у тому-ж Кам'янецькому музеї³⁾. Маємо також у автора невеличкі уваги що-до історичного тла, на якому з'явився Кармалюк і його вчинки. Автор подає тут коротку історичну передмову. На його думку, не без впливу на настрої подільського селянства наприкінці XIII століття та на початку XIX-го були події 1702 року — повстання Палія, що породило на Поділлі справу Шпака, відіграла свою роль справа Верлана, 1750 р., з гайдамацькими вчинками у Винниці: коліївщина 1768 р. захопила майже усе Поділля, коли були винищені Винниця, Немирів, Бар, Жванець, Брацлав. Все це зоставалося у пам'яті населення...

Ми погоджуємося з цим поглядом, але вважаємо, що у справі Кармалюка ще важнішу роль відіграло становище сучасного йому селянства — подільських кріпаків. Ми переглянули у Кам'янецькому Центральному архіві чимало актів про утиски селянства на Поділлі за часи Кармалюка і гадаємо, що вони є надзвичайно цікавим матеріалом до розуміння справи подільського ватажка 20—30 років. Лукрецій у свій час висловився: «зрозуміти яке явище, це — означає зрозуміти, звідки воно виникло».

Ми не подаємо тут відомостей про всі розглянуті папери, обмежись лише розглядом типового. І сміємо завірити, що треба лише дивуватись, як зв'язано тісно питання про Кармалюка з питанням про становище селянства за його часи. Ми нарочито наводимо відомості з актів — 1810, 1818, 1820, 1826 років. У той самий час, коли лютував Кармалюк, поміщики знущалися над кріпаками майже у тих самих околицях, й кумпанія його завжди мала змогу поповнюватись втікачами з ближніх сел.

Почнем з справи між кріпаками с. Березної та їх паном, поміщиком Сізраковським. Село Березна належить до того-ж Літинського повіту, як і с. Головчинці, звідкіль походив Кармалюк. (Арх. Опис. 514).

Справа почалася у 1818 році. Нагадаємо, що Кармалюк якраз коло тих часів розпочав й своє діло. Справа березанців і інших кріпаків надзвичайно цікава, й разом з другими відповідними актами цілком дає змогу зрозуміти й усі вчинки Кармалюка, взагалі, й, зокрема, його слова: «Почему вы не вяжете их (т.-е. помещиков) за то, что они вас притесняют», — з якими він звернувся до тих, хто його в'язав при посесорах та поміщиках⁴⁾.

У самому початку справи березанців ми маємо «Прошение казенного ведомства березанского старосты селения Березной... жителей на отставного полковника бывших польских войск Сераковского».

¹⁾ «Черв. Шлях», 1923, VIII, стор. 113. ²⁾ «Пр. Подолия» 1914, № 2. ³⁾ Сециньский, Опись предметов старины К.-Под. музея. Труды Под. Арх. Общ. т. XI с 57.

⁴⁾ Д. III, 56.

Важніші пакти цієї заяви ось які:

1. «Снаряжение помещиком Сераковским крестьян в далекую дорогу на подвоз тяжестей бесплатно», а тих, що залишувались дома, «употребление в необыкновенную панщину».

2. «Во время жатвы..., не оставляя (в домах) никого, употребляет всех без изъятия семейств к снятию хлеба, ходя сам по полям и перерезывая у снопов перевязи, приказывает с 3, а иногда 4 перевязывать один сноп, почему при случае умолокки принужден всяк заниматься одною кошною два дня, а дабы все вообще поселяне производили работы в одну только его Сераковского пользу, из которой он умножить старается себе обогащение, то отобрал у многих из них грунта, издревле ими владеемые, и огороды, с коих единственно имели они пропитание, вместо положенного же люстрациию с недолженствующих обрабатывать владельца чиншу 84-х (злотых),... взыскивает сам произвольно 185 злотых, взимая и работника со скотом в панщину, с таковым при всем том наивящим утеснением, что ежели, лишившись скота по недостатку одного, два или три хозяева, согласятся общим спрягши выбрать для себя поочередно, то, сгоняя с полей их, обрабатывает спяженными свои ланы, чрез что оставалось у многих поселян земля ничем не запаханною».

3. «Забирает у некоторых подданных детей и вывозит в партикулярные владения, прочих же наказывает розгами, розаряя взятием во все время подвод, на что ему вздумается, употреблением без изъятия не точию в недели буднего какого-либо дни, но и праздничных в работы, недоплатою следуемых иногда от него денег и побоями, чему доказательством то, во-первых, что три души мужеска пола и одна женска по выходе находятся теперь без вести; во вторых, — что минувшего светлого дня праздника пасхи в понедельник принуждены были крестьяне покласть на возы пшеницу»...

Заява була зроблена подільському губернатору у 1804 році і нею майже почалася суперечка між березянськими селянами та їх паном.

Справа почала тягнутися, а пан не заспокоювався, і на протязі мало не року селянство стало терпіти ще більші утиски... «Содержатель ныне одного селения госп. полковник Сераковский нам делал разными случаями тайне притеснения, что не могли мы за всеми нашими снисхождениями терпеть далее несносные обиды... просили... о защите нас от таких тягостей..., по коему прошению съезжали на грунт господа поветовые маршалы, стряпчий и нижний земский суд и делали следствие, по которому действительно оказана нам справедливость, но... члены решили таким образом, об'явив, чтобы сделать инвентарь, по которому мы должны делать уравнительную панщину, а не такую тяжкую, как г. Сераковский велит, наконец, за все наши претензии заплатил нам только 200 злотых, с таким при том заверением, что он более таких притеснений делать не будет, почему мы, уникая от дельнейших хлопот, были тем довольны, ныне же Сераковский и нам принуждает еще больше прежнего в отработывании тяжелой панщины и прочими вымыслами приводит нас до того, что лишаемся хлеба и не в состоянии будем уплачивать и казенные подати... Между прочим: 1) три дня работы считает за один; 2) копанье ровов, покрытие сараев и прочее не считает за панщину; 3) приказчик бьет без милосердия; 4) по-под самые хаты, где был лес, повырубил и занимает ланы, где вечно бывали выгоны для скота и птицы, а теперь, как скоро на то

место, сойдя какая птица или скотина, велит бить и забирать во двор, почему и той милости всякий лишается... Словом сказать, что через целую неделю со всем семейством работаем панщину и приходим в крайнее разорение!... «Мнения» та «отношения» по оцій заяві чергувалися не раз—і на протязі, 5 літ; як видно з тексту, Сераковський мав на кого надіятися і установам приходилось також з цим рахуватися. Лише у 1811 р. березаньці оповістили «следственную комиссию», що вони задоволені (стор. 45). Сам Сераковський подав підписку, що він не буде зловживати своїми правами у Березанському старостві («poddanych gruntowych nad powinności i daniny Jnw. Lustr. przepisane wżywac nie będą...»). (Weresny 10/1810).

Краще усе-ж не стало, й тому не диво, що у 1814 р. кріпаки знову жалілись. З дальшого видно, що жалібщики були обвинувачені у бунті та наклепі.

Слідча комісія знайшла, що заява має свої підстави, й тому надіслала у тому-ж 1818 році (21/V) рапорт в Подільську каз. палату, що частина вимогань березаньців задовольнена. Комісія була, як бажали селяне, нова. Але і вони, «делаясь противу комиссии ослушными», висловили, що дожидаються нових розпоряджень відповідно своїй заяві.

Влада відповіла тим, що головніші були заарештовані. Серед інших було заарештовано селянина Гуменюка, якого до того ще й випороли. Цей Гуменюк був оригінальною постаттю серед березаньців. Особа не без гріха, непокірна, докірлива, ледача, він мав, безумовно, вплив у своєму осередку. Це був, на наш погляд, один з типів, які народжувались у ту ганебну кріпацьку пору, й коли одні з кріпаків робились пригнобленими, другі, завдяки своїй власній натурі, чи минулому, псувались, часом шкодили своїм селянам, а часом й були більмом в оці й самому пану. У даному разі, як-що взяти на увагу, що де-що селяне у своїх заявах нарікали на Сераковського, то усе-ж багато зоставалося й правди; таким чином Гуменюк неначе робився заступником селян. До того, він дуже образився й карою. Тому не диво, що він прохав (ст. 162) дозволити йому, між иншим, перебраться у м. Литин чи Хмельник, де-б він міг «избегнуть наносимых мне и угрожаемых от Сераковского угнетений».

Граф Грохольський, який настав тоді губернатором, дуже старанно глянув на цю справу (резолуція на докладі економічної експедиції Под. Каз. Палаті (ст. 164). Такі-ж відносини були й самого Уповноваженого намісника Бесарабської країни, подільського віце-губернатора Бахметева (ст. 192, 15/VIII, 1818), який писав палаті: «по сію пору не последовало на изясненное прошение его (Гуменюка) никакого удовлетворения, чрез что проситель Гуменюк терпит крайнее разорение». Було наказано палаті, поскорити заключенням відповіди згаданой заяви «абшитованого» солдата, яким був Гуменюк¹⁾, «дабы чрез сие не терпел очень проситель и дале разорения». У даному разі провини Гуменюка були лише ті, що він скаржився, як «Сераковский, вопреки не только губернского начальства предписаниям, но и нижнего земского суда оповещениям поступает в противность законов и он, Гуменюк, был Сераковским высечен; кроме того

¹⁾ Гуменюк «во время существования польского края служил в польском войске в Каменецком пехотном полку, но по забрании Польши под росс. державу и по расформировании польских войск отпущен был к родственникам в дома на жительство» (стр. 312—II ч.).

Сераковский приказал напасть на дом Гуменюка. Эконом перепугал больную жену Гуменюка и детей, поломал двери». Було пропонувано, щоб «Сіраковский от подобных притеснений воздержался и... удовлетворил Гуменюка».

А поки-що Гуменюк примушений був утікти у ліс (ст. 194): «дабы Сераковский не лишил его здоровья принужден был скитаться по лесам и без пропитания».

На другий рік в лісі утікла вся Гуменюкова сім'я: «жена, бросивши дом, скитается с семейством без пропитания».

Кріпакам березанським було нелегко. Це визнавала й сама влада. Але справу тягнули, й селяне задоволені були матеріально лише у 1834 році, уже після смерті Сіраковського. На аркуші 287 (частина друга) бачимо запитання до Подільської Казьонної Палати з Департаменту державних маєтків: «Куда обращены присужденные с Сераковского за сверхинвентарные налоги и удержаны общей суммы 3.300 злотих? и буде они не поступили, взыскати их в пользу крестьян с наследников Сераковского».

«Дело» Сіраковського—велике, у двох частинах; на 668 аркушах...

Це робилося у тому-ж Літинському повіті, звідкіль походив Кармалюк—і за його часів. Тому не диво, чому ми знаходимо у справі до його селян з тими-ж фаміліями, як і у селян Сіраковського.

Розглянемо коротко другий акт—про скаргу кріпаків Піщанського фольварку на свого посесора Баєвського.

Заголовок цього акту такий:

«Дело о претензиях крестьян Пещанского фольварка к бывшему посессору их Баевскому¹⁾».

В цьому ділі, у проханні «казенного местечка Піщанки» до гражд. губернатора Петра Литвинова між іншим читаємо: «Хотя судьба поставила нас в классе непросвещенных, натура однако-ж дала нам сердце и чувства, так что нужда и терпение до крайности приводят могут, мы чрез посессора Пещанки до нужды приведены и разорены... в несчастии нашем просили не раз...».

Утиски полягали у тому, що посесор їх бив, відбирав гроші та інше: «нещадно бьет, часто под предлогом недоимки собирает в знатном количестве деньги, чем из последнего нас выводит».

З маєтку мусило утікти 48 душ.

Утікали дійсно часто—у Молдаву від некрутчини, йшли «по бедности за подаянием».

Надіслано було урядовця асесора Павіцького, який повів справу прикро. З'ясовано було, що неначе утікали «неизвестно с какой причины или по причине рекрутского набора, а более по привычке к бродяжеству, отчего и пропитание имеют».

Утиски продовжувались. Посесор бив жалібщиків «по лицу и ногами и кулаками, схватя за волосы, до своего удовольствия». Одному з селян досталося ще більш: «безо всякой виновности бил кулаками... в лицо, а после, забивши в колодки, содержал под караулом 5 дней, от сих побоев был он болен около недели и по сие время чувствует в здоровье повреждения». Другому, який «сего года, когда он весной, находясь... близ корчмы на Сви-нарке, позван был крестьянами в ону, корчму, фурман посессорский, наехавши

¹⁾ По Арх. Опису № 42/№ 232 від 19/III 1810 р., на 338 арк.

в то время... и увидевши его пьющего, вытащил с сей корчмы и ударил в рожу, чтобы шел пить в свою, и как он избегал такового насилия, отговаривался, фурман позвал дворского и с помощью одного связал ему руки, но нашедшие пещанские жители, видя его безвинность, но посessor прибывшего его, Шайдюка, к себе посадил еще под караул, где он просидел всю ночь».

Допитано було 223 чоловіка і всі вони жалілись на тяжкі роботи та утиски.

Утиски, що побільшувались, викликали знову втечі. Утікло знову 179 душ. Маємо у актах цілий реєстр. Є розподіл: «Какое имущество унесли с собою?» Майже скрізь графу заповнено: «в одном одеянии». Є графа: «По какой причине?» Відповідь: «По привычке к бродяжеству, уклонение от податей, от рекрутства».

Ще цікавіш «Дело о претензиях крестьян Ольховецкого староства к владелице Дзержковой» — за 1818 рік. Селяне жалілись на утиски генеральші Дзержкової та її управителя Філяновича. Ушицький нижній земський суд не заступився за селян і «тем самым разорителю Філяновичу послабление сделал к вящему угнетению». (Арх. Опис. 1017).

Утиски робили і «приказчики». Особливо часто згадується, що селян було бито. Є такі випадки: було жорстоко побито одного селянина, й була наряджена спеціальна комісія, яка посвідчила: «на середине у побитого между лопатками от побоев знак ножом длиною 7 вершков, пересечен до кости и облят кровью, на правом плече на 4 вершка таковой же, пониже того-ж плеча два синебагровые знака, на груди один красный от ударов плетью, от каковых знаков больнои чувствует слабость всего корпуса».

Дісталосся й писарю Дзержкової, дворянину Кульчицькому, до чого намовили сама Дзержкова та Філянович. Ушицький земський справник за писання прохань побив писаря, на що той жалівся до суду: «невинно на меня напав, толкал так неумеренно, что через три недели я чувствую в левом боке от кулачев боль». Зараз після цього учинено було справжнього нападу на хату Кульчицького. Напав Філянович. Самий напад й наслідки його були дуже кепські, на що Кульчицький жалівся кілька раз. Між иншим він писав: «Жена моя, устранившись сего нападения, принуждена была с ребенком сойти с квартиры, Філянович же гурьбою людьми дворовыми служителями яко преступницы или злодея искал по селению, принуждена была оставить малолетнее дитя в другом селении у чужих людей, доставши слабости, называемой поплекция».

Дворові, п'яні, ганялися на конях за людьми, навіть за жінками й дітьми, бігали пішки з киями та нагаями, витопували городину; і через усе це «женщины и малолетние кричали неумеренным голосом».

Губернатор надіслав листа до військової влади про допомогу у випадку бунту селян.

На протязі двох років було надіслано до суду 49 скарг. У актах маємо «выписку, сколько подано жалоб».

Цікаві подробиці справи. На 18 прохань резолюцій не було зроблено; відносно 6 було висловлено; «таковые прошения поданы в относимости расстройства действий следственной комиссии с г.г. чиновников, маршала и стряпчего наряженной». Відносно двох помітка: «Повелено ушицкому суду дать крестьянам законную защиту, но таковой не оказано». Відносно двох: «По сим прошениям дано повеление пахать грунта в прежних межах,

но Держкова не допустила крестьян». Відносно одного: «Не учинено законной защиты, а только за дачею повода больше утеснены от Держковой, равно и от означенных чиновников утеснены были вместо защиты». Відносно одного: «Повелеть возвратить грунта крестьянам, издревле употребляемые, Держкову не допустить пахать оные». Відносно одного: «Повелено не угнетать крестьян в противности люстрации». Не було відповіді на усі сім останніх прохань.

Прохання надсилались до нижнього земського суду, до казённой палати, військового губернатора, губерніяльного прокурора, до спеціальної комісії, повітового маршала, фінансового управління, віце-губернатора, некрутського присутствія і навіть до Сенату.

У решті прокурор запротестував проти судових кривд та тяганини: «Крестьяне ежедневно притесняются к экономическим и другим работам, причиняются без вины побои, отнимаются посредством экзекуции денег, на рекрутские повинности собранных, содержатся некоторые крестьяне из лиц, подавших прошение, под арестом, изнуряя их в колодках в намерении отдать в рекруты... некоторые в таком положении и отправляемы были, отчего крестьяне, оставив дома свои и хозяйства, разбежались, скрываясь по полям».

У початку 1819 року Балтський нижній земський суд надіслав в Подільську казённую палату рапорта про утиски селян слободи Новополя чи Саражинки посесором Богуцьким¹⁾. Суд вказує на такі утиски: «Употребление в работы сверх инвентарного положения, пастьбу по ночам скота по два очередных человека, набрасывание клочья прясть двадцатки и пятнадцатки так тонко, как бы льну или пеньки, чего делать невозможно, и они крестьяне должны были покупать пеньку и прясть ему посессору двадцатки и пятнадцатки, клочья ж хранится у них; с наступлением кошовицы выгоняет их целыми семействами и тяглами да и всегда работает ими от недели до недели, по субботам же принуждает отбивать толоку, выписывая панщины за неделю по одному и по два дни, единственно только те, которые отработаны самими хозяевами тяглом, а что их жены и дети работают, того не выписывает, при требовании же такового исключения, причиняет им немилосердные из рук своих побои; от коих один хозяин... умре, и не допуская их для себя работать, вовсе разоряет, отчего некоторые крестьяне, оставя отцов, а матери детей своих и хозяйства бежали, коих для отыскания посылает их, крестьян, но за проезд, по три-четыре недели не выписывая панщины, принуждает крестьян собственными их издержками отыскивать бежавших, делает крестьянам немилосердные побои, запирая в сенцах; крепостные Богуцкого люди, свалив человека, на земле держат, а он посессор собственноручно наказывает, дабы не было со стороны крестьян свидетелей. От умершого от побоев Михайлы Мамалыге взял 12 овец старых и 7 ягнят, за которые дал ему Мамалыге одну корову и 5 р. сер., ныне же за те овцы дает 34 р. серебром,... Семена Гуменюка чуть до смерти не убил, Франка Шимкову дочь взял во двор, у Якимя Ободянского брал 4 вола, а у людей плуги и оными себе работал, Григора Катика с братом всегда употребляет в отдельные работы и взял у них без денег поросенка; Лариона Кацмарона заставляет работать особо, а жену его двор мазать, отца же определил в мельницу мирошником;

1) По архопису № 19—1819.

Феодосія Деребчинного і його зятя употребив в отдельные работы; Матвея Мельника хотел драть лозами публично безвинно, и всех из дому разогнал; Семен Крючок 4 дни молотил в Струтинке, панщины же выписано два дни, взял у него поросенка и не дозволил ему ничего ни орать ни сеять, заставил быть шинкарем под угрозой сечь лозами; Андрея малого сына употреблял в поездки, а старого с плугом на лан и сек публично лозами; Теодосия Шевца высылает в Струтинку молотить по 5 дней, и напоследок запретил всем крестьянам, чтобы никто из них ни скотины, ни овцы, ни курицы, словом, ничего не продавал». З того-ж села шляхтич Городецький скаржився, що Богущький «разорил его собственный дом, стоящий 50 р. серебром, и нагребил неизвестно за что птиц дворовых разных 80 штук, дерева на 30 рублей и проч. домашнего хозяйства, а всего на 200 р. сер.».

Шляхтича Богущького було задоволено владою, відносно-ж втікачів було Богущькому заявлено, щоб він «в самоскорейшем времени отыскал и на грунт доставил».

Усе, що селяне говорили про себе та пана посесора на суді, вражає своєю несміливістю. Майже усі вони кажуть, що не знають нічого, від чого багато в тікає, то-що.

Прохання раз-у-раз повторювались у різних варіаціях, які однак цілком однаково свідчили про лихе життя кріпаків.

Зупинимось на тому, що, на наш погляд, можна додати до розгляду самих актів про Кармалюка С. Якимовичем.

Ми подамо наші уваги зараз скорочено, по-за-як у других розділах у своїй праці про Кармалюка ми ще вернемося до них.

Ми маємо на меті не лише подати хронологичні доповнення, ми того погляду, що слід звернути було й увагу на численні подробиці у судових актах, що до самої натури Кармалюка, відносин його до сім'ї, відносин до його селян; доповнення уваг про облави на його, які свідчать про популярність Кармалюка серед селянства.

Не зайвим вважаємо дати де-які вказівки й біографічного характеру, особливо що-до самого роду Кармалюка. На жаль нам не прийшлося скористуватися консисторським архівом, щоб вирішити питання про рік його народження, про його перший шлюб і таке інше; тому ми примушені були майже цілком зупинитися на судових актах.

Наприкінці ми подаємо хронологичну канву життя та вчинків Кармалюка (у головних датах).

(Далі буде).